

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ BİLİM DALI**

**ENDÜLÜS
İSLAM MEDENİYETİNİN OLUŞUMU**

İBRAHİM OKUYAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. BEKİR BİÇER**

KONYA 2020

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	İbrahim OKUYAN		
	Numarası	17810501052		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı / Ortaçağ Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☐	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	Endülüs İslam Medeniyetinin Oluşumu			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

İbrahim OKUYAN

Öğrencinin	Adı Soyadı	İbrahim OKUYAN		
	Numarası	17810501052		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Ana Bilim Dalı / Ortaçağ Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Bekir BİÇER		
Tezin Adı	Endülüs İslam Medeniyetinin Oluşumu			

ÖZET

Müslümanlar tarafından Endülüs'te inşa edilen İslam medeniyeti hem İslam tarihi hem de Avrupa tarihi açısından büyük öneme sahiptir. 711 yılında başlayan ilk fetih hareketlerinden 1492 yılında Gırnata Benî Ahmer Emirliği'nin yıkılmasına kadar İber Yarımadası'nda varlık gösteren Müslümanlar, demografik yapısı oldukça kozmopolit olan bu topraklarda bir taraftan halkın yönetimini üstlenirken diğer taraftanda İslam medeniyetinin maddi ve manevi unsurlarını yerine getirmek için büyük çaba sarfetmişlerdir. Farklı dil, din ve ırkların mevcut olduğu yarımada hoşgörüyü hâkim kılmaya özen göstermişler, bunun yanında şehirler inşa ederek medeniyetin maddi yüzünü insanlığa en güzel şekilde sunmaya çalışmışlardır. Ayrıca bilim adına çeşitli alanlarda yapmış oldukları çalışmalarla hem kendi zamanlarına hem de günümüze ışık tutmuşlardır. Özellikle bu yönüyle Avrupa tarihinin önemli olaylarının başlangıcında da önemli rol almışlardır. Bu çalışmada temel kaynaklar ve araştırma eserlerden hareketle Endülüs'ün fethinden yıkılışına kadar geçen sekiz asırda Müslümanların inşa ettikleri İslam medeniyetinin oluşum aşamalarının incelenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet, İslam Medeniyeti, Avrupa, Endülüs.

Author's	Name and Surname	Ibrahim OKUYAN		
	Student Number	17810501052		
	Department	Date Main Science / Medieval Science		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Bekir BİÇER		
Title of the Thesis/Dissertation	Formation of Andalusian Islamic Civilization			

ABSTRACT

Muslims who existed in the Iberian Peninsula from the first conquest movements that began in 711 to the collapse of the Emirate of Gırnata Benî Ahmer in 1492, on the one hand, while undertaking the administration, on the other hand, they made a great effort to fulfill material and moral elements of Islamic civilization in this lands where the demographic structure is quite cosmopolitan. They took care to dominate tolerance in the peninsula, where different languages, religions, and races exist, besides, they tried to present the material side of civilization in the finest way to humanity by building cities. In addition, they shed light on both their own time and the present day with their work in various fields in the name of science. Especially with this aspect, they also played an important role at the beginning of important events in European history. Based on the main sources and research works in this study, it is aimed to examine the formation stages of Islamic civilization which is found by Muslims, in the past eight centuries from the conquest of Andalusia to its fall.

Key Words: Civilization, Islam Civilization, Europe, Andalus.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	viii
ÖN SÖZ	x
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Önemi ve Sınırlandırılması	1
2. Araştırmanın Metodu	2
3. Araştırmanın Kaynakları	2
A. Kaynaklar	2
B. Araştırmalar	5

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS İSLAM MEDENİYETİNİN OLUŞUMUNDA “MEDENİYET ALGISI”

1. MEDENİYET	8
1.1. Kavram Tanımı ve Yaklaşımlar	8
1.2. Batı Geleneğinde Medeniyet Tasavvuru	9
1.3. İslam Geleneğinde Medeniyet Tasavvuru	12
1.3.1. Birinci Aşama	12
1.3.2. İkinci Aşama	13
2. FAKLI BAKIŞ AÇILARI	13
2.1. Tarih Felsefesinin Bakış Açısı	13
2.2. Sosyal Bilimlerin Bakış Açısı	14
2.2.1. Antropolojinin Yaklaşımı	15
2.2.2. Sosyolojinin Yaklaşımı	16
2.2.2.1. Tarih Sosyolojisinin Yaklaşımı	16
2.2.2.2. Makro-Sosyolojinin Yaklaşımı	16
2.2.2.3. Değişim Sosyolojisi Yaklaşımı	17
3. MEDENİYETLERİN ORTAYA ÇIKIŞI	17
3.1. Temel Unsurlar	19

4. MEDENİYET DENKLEMİNDE DİNİN YERİ	20
5. MEDENİYET DÖNGÜSÜ	21
5.1. Medeniyet Döngüsünün Üç Aşaması	22
5.1.1. Manevi Aşama	22
5.1.2. Rasyonel Aşama	23
5.1.3. İçgüdüsel Aşama	24
6. MEDENİYET VE DÜZEN	25
6.1. Adalet, Siyasi Düzen ve Medeniyet.....	27
7. İSLAM MEDENİYETİNİN DİNAMİKLERİ	28
7.1. Kur'an-ı Kerim	31
7.2. Sünnet (Hadis-i Şerifler)	32
7.3. Geçmiş Kültür ve Medeniyetler	33
7.4. İslama Dâhil Olan Milletlerin Kültürleri	34
7.5. İslam Dininin Ritüelleri	35

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS İSLAM MEDENİYETİNİN OLUŞUMUNDA “SİYASİ SÜREÇ”

1. ENDÜLÜS COĞRAFYASI.....	38
1.1. Fiziki Coğrafya	38
1.2. Beşerî Coğrafya	39
1.3. Siyasi Coğrafya.....	41
2. FETİHLER / ENDÜLÜS'ÜN FETHİ (711-714)	42
2.1. İslam Fethi Öncesi İspanya	42
2.2. Müslümanların İspanya'ya Karşı İlk Fetih Hareketleri	44
3. İSPANYA'NIN FETHİNİN AMACI	46
3.1. İspanya'nın Fethi	47
4. AVRUPA'NIN FETHİNE DOĞRU	49
4.1. İslam Orduları Fransa'da.....	49
4.2. Belâtü'sh-Şühedâ.....	49

5. ENDÜLÜS EMEVİLERİ DÖNEMİ (756-1031).....	51
5.1. I. Abdurrahman ve Bağımsızlık İlanı.....	51
5.1.1. Emirlik Dönemi (756-929)	51
5.1.2. Halifelik Dönemi (929-1031)	55
5.1.3. Amiriler Dönemi (996-1013).....	56
6. MÜLÜKÜ'T-TAVÂİF (1031-1090)	58
7. MURABITLAR DÖNEMİ (1090-1147)	59
8. MUVAHHİDLER DÖNEMİ (1147-1229)	60
9. GİRNATA BENÎ AHMER EMİRLİĞİ (1238-1492)	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS İSLAM MEDENİYETİNİN OLUŞUMUNDA “İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT”

ENDÜLÜS'TE MEDENİYETİN İNŞASI	64
ENDÜLÜS'TE EĞİTİM, BİLİM VE SANAT	65
1. DİNÎ İLİMLER.....	67
1.1. Tefsir - Kıraat.....	67
1.2. Hadis.....	69
1.3. Fıkıh (Hukuk).....	70
1.4. Kelâm.....	71
1.5. Tasavvuf.....	73
2. MÜSPET İLİMLER.....	75
2.1. Felsefe - Mantık	75
2.2. Tarih - Coğrafya	78
2.3. Tıp - Eczacılık	80
2.4. Astronomi - Matematik	82
3. ENDÜLÜS'TE DİL VE EDEBİYAT	85
3.1. Dil ve Nesir.....	85
3.2. Gramer ve Sözlük Çalışmaları.....	86
3.3. Şiir.....	87

4. ENDÜLÜS’TE SANAT - MİMARİ.....	89
4.1. Mimari.....	90
4.1.1. Camiler / Mescitler	90
4.1.2. Saraylar.....	92
4.2. Resim - Heykel - Kabartma - Hat	95
4.3. Mûsikî	96

ENDÜLÜS MEDENİYETİNİN BATI’YA TESİRLERİ.....	98
--	----

SONUÇ	102
KAYNAKÇA	104
EKLER.....	109
ÖZGEÇMİŞ	117

KISALTMALAR

a.g.e. : adı geçen eser

b. : bin, ibn

bkz. : bakınız

C. : Cilt

c.c. : celle celalühü

çev. : çeviren

DTCF : Ankara Üni. Dil ve Tarih/Coğrafya Fakültesi Dergisi

ed. : editör

Eurostat : Avrupa İstatistik Ofisi

haz. : hazırlayan

Hz. : Hazreti

M. : Miladi

M.S. : Milattan Sonra

M.Ö. : Milattan Önce

NEÜSBE: Necmettin Erbakan Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü

nşr. : neşreden

ö. : Ölüm

S. : Sayı

s. : sayfa

s.a.v. : Sallallahü Aleyhi ve Sellem

SDÜSBE: Süleyman Demirel Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TDVİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TYEKB: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

yay. : yayınları, yayınlayan

ÖN SÖZ

Tarih, geçmişteki bilgi ve belgelerin yeniden ele alınıp toplumsal süreklilik ve değişim içinde tekrar yorumlandığı bilim dalıdır. Bir nevi insanlığın daha emin adımlar atması için geçmişin tecrübelerini günümüze ve geleceğe aktarma sanatıdır. Tarih bilimi sayesinde insanlar geçmişlerinin birleştirici ve kuşatıcı rolünü araştırmak, öğrenmek ve uygulamak istemişlerdir.

Tarih boyunca Müslümanlar tarafından birçok devlet kurulmuş ve kurulan bu devletler İslam medeniyetini hâkim kılmak için mücadele etmişlerdir. Bu mücadelelerden biri de Avrupa topraklarında kurulan, sekiz asır boyunca varlığını sürdüren ve günümüzde de adından söz ettiren Endülüs'tür. Endülüs, Avrupa kıtasında kurulması, farklı din, dil ve ırkları bir arada idare edebilmesi ve etkileri günümüze kadar uzanan bir medeniyet inşa etmeleri hasebiyle büyük öneme sahiptir. İnşa edilen medeniyetin detaylı bir şekilde incelenmesi ve tecrübelerinin günümüze aktarılması bir ihtiyaçtır.

İslam dünyası için büyük öneme sahip olan Endülüs ve inşa edilen İslam medeniyeti üzerine özellikle ülkemizde çalışmaların oldukça eksiz olduğu görülmektedir. Türkçe ve tercüme eserlerin yetersizliği böyle önemli bir medeniyetin tecrübelerinden faydalanılmasını zorlaştırmaktadır. Bu tez çalışmasının amacı sözü edilen eksikliğin bir nebze olsun giderilmesidir.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, medeniyet kavramının ortaya çıkışı, kökeni, manaları, çeşitli dillerdeki karşılıkları ve tarihsel olarak farklı coğrafyalarda kazandığı anlamlar ele alınarak bu kavramın çerçevesinin belirginleşmesi amaçlanmıştır.

İkinci bölümde, Endülüs gerçekleştirilen ilk fetih hareketlerinde itibaren, Endülüs Emevileri dönemi (756-1031), Mülûkü't-tavâif dönemi (1031-1090), Murabıtlar dönemi (1090-1147), Muvahhidler dönemi (1147-1229) ve Gırnata Benî Ahmer Emirliği dönemi (1238-1492) siyasi olayları ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise, Endülüs İslam medeniyetinin oluşumunda önemli rol oynayan dini ve müspet ilimler, dil ve edebiyat, sanat ve mimari alanlarında gerçekleştirilen çalışmalara yer verilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanma safhalarında sabır ve yardımlarını benden esirgemeyen, bilgi ve tecrübeleriyle bana destek olan danışmanım sayın Doç. Dr. Bekir Biçer'e, çalışma esnasında çeşitli yönlerden yardımlarını aldığım sayın Doç. Dr. Sefer Solmaz ve sayın Doç. Dr. Muammer Ulutürk hocalarıma ve bu süreçte bana moral kaynağı olan aileme şükranlarımı sunarım.

İbrahim OKUYAN

KONYA - 2020

GİRİŞ

Endülüs, Emevi valisi Musa b. Nusayr ve komutan Tarık b. Ziyad'ın başını çektiği Müslüman fatihlerin büyük çabaları ile fethedilmiş ve neredeyse sekiz asır süren bir medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Müslümanlar, fetih öncesi siyasi çalkantılarla boğuşan bir coğrafyayı fethettikten hemen sonra yeniden inşa etmek için yoğun çaba sarfetmişlerdir. Her alanda ciddi gelişime sahne olan Endülüs, döneminin en ileri devletleri arasına girmiş, özellikle yetiştirmiş olduğu bilim insanlarıyla da hem dönemlerini hem de günümüzü aydınlatmıştır. Yarımada da varlıkları sürdüğü müddetçe medeniyet gelişimini sürdüren Endülüs Müslümanları, ortaya koydukları ilmi ve sanatsal eserlerle Avrupa tarihinde de köklü değişiklikler getiren önemli olayların çıkış noktalarından olmuştur.

1. Araştırmanın Önemi ve Sınırlandırılması

Endülüs'te devlet kurmaya mazhar olan Müslümanlar sekiz asır boyunca bu topraklarda hüküm sürmüşlerdir. Fethin gerçekleşmesinden hemen sonra başlayan anlaşmazlıklara rağmen her yönden büyüyüp gelişmeyi de başarmışlardır. Belli dönemlerde karışıklar yoğun olsa da, demografik yapısı itibarıyla çok farklı kültürleri barındırsa da ve hatta her daim düşmanlarla mücadele etse de medeniyet anlayışlarından taviz vermeyerek az da olsa günümüzü dahi etkileyen bir miras bırakmışlardır.

Bu mirasın günümüze tam şekilde ulaşmamasının sebebi kuşkusuz devletin yıkılmasından sonra Hristiyan İspanyolların İslam medeniyetinin tüm izlerini silmek için çaba göstermesidir. Diğer bir sebep de Müslümanların böyle büyük bir mirasa sahip çıkmamalarıdır. Sekiz asır boyunca var olmuş ve dönemini ciddi etkiler altında bırakan bir medeniyet üzerine çalışmaların yetersizliği bu büyük mirasın unutulmasına sebep olmaktadır. Bu bakımdan yapılan bu çalışma Endülüs İslam medeniyetinin oluşum süreci ve bu medeniyetin unsurlarını kapsamaktadır.

2. Araştırmanın Metodu

Araştırmaya konu olan Endülüs'te İslam Devleti ve bu devletin ortaya çıkarmış olduğu İslam medeniyetinin ilk fetih hareketlerinden devletin yıkılmasına kadar olan süreci hem siyasi hem de medeniyet unsurları göz önünde bulundurularak etraflıca incelenmiştir.

Çalışmada bilimsel metotlar kullanılmıştır. Konu üzerine taramalar yapılarak, dönemi kapsayan araştırma eserler tespit edilmiştir. Araştırma eserlerden yola çıkılarak kaynak eserlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Böylelikle dönemi kapsayan kaynak ve araştırma eserler üzerinde çalışılmaya özen gösterilmiştir. Kullanılan tüm kaynak ve araştırma eserlere dipnotlarda ve kaynakçada yer verilmiştir.

Araştırmada özellikle kişiler üzerine yapılan çalışmalarda Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopesi'nde yayınlanan makaleler temel alınmaya gayret edilmiştir. Bunun yanında konu üzerine hazırlanmış birçok makale incelenmiş ve altyapı oluşturulmaya çalışılmıştır.

3. Araştırmanın Kaynakları

A. Kaynaklar

1. Sâid el-Endelüsî, *Kitâbü't-Ta'rîf bi-tabakâtü'l-ümem*

Sâid el-Endelüsî, 1029 yılında Almeria'da dünyaya gelmiştir. Doğduğu şehirde temel eğitimini aldıktan sonra aklî ve naklî ilimler üzerine eğitim almak için Kurtuba'ya gitmiştir. Burada İbn Hazm ile tanışma imkânı bulmuştur. Endülüs'ün çeşitli yerlerine yaptığı seyahatlerde edindiği bilgileri “Kitâbü't-Ta'rîf bi-tabakâtü'l-ümem”i adlı eserde kaleme almıştır. Ayrıca eserinde insan topluluklarını ırk, dil, din, kültür ve bilimsel gelişmelere katkıları açısından sınıflandırmıştır. Endülüs tarihi ve özellikle bazı şahsiyetler hakkında verdiği geniş bilgiler hasebiyle bu çalışmada en fazla

kullanılan kaynaklardan olmuştur. Eser, “Milletlerin Bilim Tarihi”¹ adıyla türkçeye çevrilmiştir. Endelüsî 1070 yılında vefat etmiştir.²

2. İbn Haldun, Kitâbü'l-İber / Mukaddime / et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan

İbn Haldun, 1332 yılında Tunus'ta doğmuştur. Aslen Yemen'in Hadramut bölgesinden olduğu için Hadramî, Tunus'ta doğduğundan Tûnisî ve hayatının büyük kısmını Mağrib'de geçirdiği için Mağribî nisbelerini kullanmıştır. Kaleme almış olduğu “Kitâbü'l-İber”³ adlı eser yaratılıştan kendi dönemine kadar geçen olayları ihtiva etmektedir. Endülüs siyasi tarihi açısından bu çalışmada yararlanılan eserlerden olmuştur. Kitâbü'l-İber'e giriş olarak hazırladığı “Mukaddime”⁴ adlı eseri halen önemle takip edilen eserlerdendir. Toplumsal hayatın çeşitli yanlarını usul ve kaideleriyle ele alması bakımından bir siyaset, iktisat, eğitim, ilim ve her şeyden önce bir tarih felsefesi kitabı olan eser, çalışmanın ilk bölümünde özellikle medeniyet teriminin anlamlandırılmasında ve eserde öne sürdüğü medeniyetlerin tarihsel dönüşümlerindeki döngüler teorisinden önemli oranda istifade edilmiştir. Ayrıca İbn Haldun'un kendi hatıralarını kaleme aldığı “et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan”⁵ eseri de türkçeye İbn Haldun-Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar olarak tercüme edilmiş olup çalışmada Endülüs siyasi tarihinin bazı dönemleri üzerindeki analizlerinden faydalanılmıştır. İbn Haldun 1406 yılında vefat etmiştir.⁶

3. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih

İbnü'l-Esîr, 555/1160 tarihinde Cizre'de doğmuştur. Cizreli olması hasebiyle Cezerî nisbesiyle, babasının Esîrüddin lakabından dolayı da İbnü'l-Esîr künyesiyle bilinmektedir. Asıl adı Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-

¹ Sâid el-Endelüsî, *Kitâbü't-Ta'rîf bi-tabakâtü'l-ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014.

² Mahmut Kaya, “Sâid el-Endelüsî” mad. *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, ss. 556-557.

³ İbn Haldun, *el-İber*, Kahire 1284.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 2014.

⁵ İbn Haldun, *et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan (İbn Haldun –Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar)*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 2017.

⁶ Süleyman Uludağ, “İbn Haldun” mad., *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, ss. 538-543.

Şeybânî el-Cezerî'dir. Dönemin önemli ilim ve kültür merkezlerinden olan Musul'a yerleşmiş, tarih, edebiyat ve hadis eğitimi almıştır. Burada kaleme aldığı "el-Kâmil fi't-Tarih" adlı eserinde insanın yaratılışından kendi ölümüne yakın bir tarihe kadar meydana gelen olayları anlatmıştır. Bu çalışmada İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethi ve özellikle Amiriler dönemi konusunda başvurulmuş eserlerden olmuştur. İbnü'l-Esîr, 1233 yılında Musul'da vefat etmiştir.⁷

4. İbnü'l-Kûtiyye, Târîhu İftitâhi'l-Endelüs

İbnü'l-Kûtiyye, 898 yılında Kurtuba'da dünyaya gelmiştir. Hayatının büyük bir kısmını İşbiliye'de geçirmiştir. Arap dili ve edebiyatına olan hâkimiyetiyle bilinen İbnü'l-Kûtiyye tarih, şiir, fıkıh ve hadis ilimleriyle de ün kazanmıştır. Kaleme almış olduğu "Târîhu İftitâhi'l-Endelüs"⁸ adlı eserde Endülüs'ün fethi ve tarihini konu edinmiştir. Bu alanda en eski kaynaklardan sayılmaktadır. Özellikle Abdurrahman b. Muaviye'nin Endülüs'e gelme ve Endülüs'te Emeviler dönemini başlatma süreci eserde yararlanılan kısım olmuştur. İbnü'l-Kûtiyye 977 yılında vefat etmiştir.⁹

5. İbn Hayyân, el-Muktebes

İbn Hayyân, 987 yılında Kurtuba'da doğmuştur. İspanyol asıllıdır. Tefsir, hadis, dil ve edebiyat öğrenimi görmüştür. Ön plana çıktığı alan ise tarihtir. Mahmut Ali Mekkî tarafından bir kısmı neşredilen "el-Muktebes"¹⁰ adlı eseri Endülüs'ün fethinden halife II. Hakem döneminin sonuna kadar gelişen olayları ihtiva etmektedir. Eserinde ayrıca Endülüs tarihinin ekonomik ve sosyo-kültürel durumu ile bazı meşhur şahsiyetlerden de bahsetmektedir. Eserden özellikle III. Abdurrahman dönemi ve halifeliğin ilanı hususlarında çalışmamızda yararlanılmıştır. İbn Hayyân 1076 yılında vefat etmiştir.¹¹

⁷ Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esîr" mad., *DİA*, C.21, İstanbul 2000, ss.26-27.

⁸ İbnü'l Kûtiyye, *Tarihu iftitâhi 'l-Endelüs*, nşr. İ. el-Ebyarî, Kahire 1982.

⁹ Fuat Günel, "İbnü'l-Kûtiyye" mad., *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 117-118.

¹⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, nşr. M.A. Mekkî, Beyrut 1973.

¹¹ Mehmet Özdemir, "İbn Hayyân" mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 2000, ss. 37-38.

6. İbn İzârî, el-Beyânu'l-mağrib

İbn İzârî, Merakeş'te dünyaya gelmiştir. Kendisi hakkında fazla bilgi bulunmayan İbn İzârî'nin günümüze ulaşan tek eseri "el-Beyânu'l-mağrib"¹² üç ciltten oluşmakta ve özellikle ikinci cildi Endülüs'teki siyasi gelişmeleri içermektedir. Çalışmada Abdurrahman b. Muaviye zamanında gerçekleştirilen bazı düzenlemeler hususunda bu eserden yararlanılmıştır.

7. el-Makkarî, Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb

el-Makkarî, Tilimsân'da dünyaya gelmiştir. Dini ilimlerde ve tarih alanında geniş bilgiye sahip olduğu rivayet edilmektedir. Kaleme almış olduğu "Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb"¹³ adlı eserde Endülüs'e dair bilgilere yer vermiştir. Endülüs'ün coğrafi özellikleri üzerine vermiş olduğu bilgilerden bu çalışmada istifade edilmiştir.

B. Araştırmalar

Bu çalışmada kaynaklar dışında araştırma eserlerden ve makalelerde de yararlanılmıştır. Endülüs'ün siyasi ve medeniyet tarihi üzerine Mehmet Özdemir tarafından hazırlanmış *Endülüs Müslümanları*¹⁴ adlı eser Türkçe olarak kaleme alınmış en geniş çaplı çalışmadır. İki ciltten oluşan eserin birinci cildi Endülüs siyasi tarihini ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. İkinci cildi ise Endülüs'ün medeniyet tarihini ihtiva etmektedir. Söz konusu araştırma eser hem Endülüs siyasi tarihi hem de Endülüs medeniyeti konusunda bu çalışmada en fazla başvuru alan eser olmuştur. Bu konuda yararlanılan bir diğer eserde Lütfi Şeyban tarafında kaleme alınan *Endülüs*¹⁵ adlı eserdir. Muhteviyatında Endülüs ve medeniyetini içermektedir. Yine Siyer yayınları tarafından on cilt olarak hazırlanmış *İslam Tarihi ve Medeniyeti*¹⁶ adlı eserin dördüncü cildi Mehmet Özdemir'in editörlüğünde Endülüs üzerine

¹² İbn İzârî, *el-Beyânu'l-mağrib*, nşr. G. S. Colin, Leiden 1951.

¹³ Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, nşr. İ. Abbas, Beyrut 1988.

¹⁴ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, Ankara 2016.

¹⁵ Lütfi Şeyban, *Endülüs*, İstanbul 2014.

¹⁶ *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Mehmet Özdemir, C. IV, İstanbul 2018.

çalışmalarda bulunmuş birçok akademisyenin makalelerini bir araya getirmiş önemli bir eserdir.

Ayrıca Endülüs üzerine kaleme alınmış bazı eserleri de burada zikretmek gerekmektedir. Hugh Kennedy tarafından kaleme alınan ve Endülüs'ün siyasi tarihine farklı bakış açıları sunan *Endülüs, Müslüman İspanya ve Poztekiz'in Siyasi Tarihi*¹⁷ adlı eseri, Roger Garaudy tarafından kaleme alınan ve objektif yaklaşımlarıyla dikkat çeken *Endülüs'te İslam*¹⁸ adlı eseri, Ziya Paşa'nın siyasi tarihi ön plana çıkardığı *Endülüs Tarihi* adlı eseri ve W. Montgomery Watt/ Pierre Cachia'nın kaleme aldığı siyasi tarih niteliğindeki *Endülüs Tarihi*¹⁹ adlı eserlerden yararlanılmıştır.

Yine çalışmada makalelerden de yararlanılmıştır. Özellikle Endülüs siyasi ve medeniyet tarihinde adı geçen birçok isim Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'de bulunan makalelerden yola çıkarak kaynaklaştırılmıştır.

Endülüs siyasi ve medeniyet tarihi üzerine zikredilen eserlerin yanında çalışmanın alt yapısını oluşturan birinci bölümde medeniyet üzerine yararlanılan eserlerde mevcuttur. İbrahim Kalın'ın Batı ve İslam mütefekkirlerinin medeniyet anlayışlarını karşılaştırdığı eseri *Barbar, Modern, Medeni*²⁰, Ahmed Davutoğlu'nun kaleme aldığı ve medeniyetleri ayakta tutan idrakı incelediği *Medeniyetlerin Ben-İdraki*²¹, Bedran bin Lahzen'in Malik bin Nebi'nin medeniyet üzerine mülahazalarını konu edinen *Malik bin Nebi'de Medeniyet*²² eseri ve İsmail Raci el-Faruki'nin özellikle İslam müesseseleri üzerine yapmış olduğu çalışma *İslam Kültür Atlası*²³ yararlanılan eserlerdir. Bu eserlerin yanında medeniyet konusunda İslam dünyasında yetişmiş önemli mütefekkirlerden Malik bin Nebi'nin *Şurûtu'n-Nahda*²⁴,

¹⁷ Hugh Kennedy, *Endülüs, Müslüman İspanya ve Poztekiz'in Siyasi Tarihi*, çev. Ayşenur Demir, İstanbul 2019.

¹⁸ Roger Garaudy, *Endülüs'te İslâm*, İstanbul 2016.

¹⁹ W. Montgomery Watt / Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Esin Adıgüzel / QiyasŞükürov, İstanbul 2015.

²⁰ İbrahim Kalın, *Barbar, Modern, Medeni*, İstanbul 2018.

²¹ Ahmet Davutoğlu, *Medeniyetlerin Ben-İdraki*, İstanbul 2018.

²² Bedran Bin Lahsen, *Malik Bin Nebi'de Medeniyet*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul 2018.

²³ İsmâil Râci el-Fârûkî, *İslam Kültür Atlası*, çev. M. Okan Kibaroglu, İstanbul 1999.

²⁴ Malik Bin Nebi, *Şurûtu'n-Nahda*, Darü'l-Fikr, Şam 1981.

*Teemmūlat*²⁵, *Kur'an Fenomeni*²⁶ ve *Cezayir'de İslama Yeniden Doğuş*²⁷ adlı eserlerinden faydalanılmıştır.

Çalışmamızda yukarıda belirttiğimiz kaynaklar, araştırma eserler ve makaleler dışında yararlandığımız birçok kaynak, araştırma eser ve makale mevcut olup kaynakça kısmında gösterilmiştir.

²⁵ Malik Bin Nebi, *Teemmūlat*, Darü'l-Fikr, Şam 1986.

²⁶ Malik Bin Nebi, *Kur'an Fenomeni*, Külliyyat yay., İstanbul 2008.

²⁷ Malik Bin Nebi, *Kur'an Fenomeni*, Külliyyat yay., İstanbul 2008.

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS İSLAM MEDENİYETİNİN OLUŞUMUNDA “MEDENİYET ALGISI”

1. MEDENİYET

1.1. Kavramın Tanımı ve Yaklaşımlar

Medeniyet kelimesinin batı dillerindeki karşılığı “*civilization*”dur. Sözlük anlamıyla, “*civilization*” teriminin kökü; “*uzanmak ve bir yerde bulunmak, yeri belli edilmiş olmak*”tır. Kelime ilk defa Mirabeau Markisi Victor de Riqueti tarafından 1757 yılında kullanılmış ve kısa sürede diğer Avrupa dillerine yayılmıştır. Gerek Latincedeki “*civilization*” kelimesi gerekse Türkçedeki “*medeniyet*” kelimesi kök manası itibarıyla “*medine*” yani “*şehir*” olarak kullanılmıştır. Yunancada şehir anlamına gelen “*polis*” kelimesi de “*civitas*” gibi nezaket, kibarlık, incelik manalarını taşımakta ve tarihi gerçeklik bundan farklı olsa da insanların akıllarını özgürce kullanmalarını ve sorunlarını şiddete başvurmada çözabilmelerini ifade etmektedir. Osmanlıcada XIX. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanan medeniyet kelimesi sözlüklerde “*ünsiyet, tehzib-i ahlak, te’dib-i ahlak, te’nis, te’dip, zariflenme*” olarak tercüme edilmiş; “*medeni*” kelimesi de “*munis, mühezzebü’l-ahlak, edebli*” ifadeleriyle karşılanmıştır.²⁸ Kınalızâde Ali Çelebi, bu manaları içerecek şekilde “*temeddün*” kelimesini kullanmış ve manasının “*ictimâ’-ı efrâd-ı insan*” olduğunu söylemiştir. İnsanların bir araya gelmesinin ve medeniyet kurmasının amacı, erdemli bir toplum inşa etmektir ki “*anda olan temeddün ü ictimâ’ın sebebi hayrât ü mesâlih ola.*”²⁹ Bu tanımlar, medeniyet ve medenîlik kelimeleri arasındaki etimolojik-kavramsal ilişkiyi de ortaya koymakta, medeniyet fikrinin tarihi gelişimi hakkında önemli ipuçları vermektedir.

“*Civilization*” kelimesinin XVIII. yüzyılda Fransız yazarlar Voltaire (1694-1778) ve Mirabeau (1749-1791) tarafından kullanılmasının ve geliştirilmesinin

²⁸ Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992, ss. 20-22.

²⁹ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç, İstanbul 2007, s. 451.

akabinde İngiliz yazarlar tarafından da “*barbarlık*” ya da “*barbarizm*” kavramına karşıt olarak kullanılmaya başlanmıştır.³⁰ Barbarlık karşıtı olarak *medenîlik*, insanî-hukukî-ahlakî tutum ve davranışları, iyi terbiye halini ve ileri düzeyde gelişmiş toplumu ifade etmektedir. *Medeniyet* bunların sonucunda ortaya çıkan fikrî, fizikî, siyasi ve ekonomik düzeni ve insanlığın gelişmiş bir aşamasının göstergeleri olan medenî olma, yani iyi terbiye, nezaket, edep ve geleneklere sahip olma durumudur. Bu anlamda *medeniyet*, *barbarlık* ve *barbarizmin* karşıtıdır. Birey ve toplum medenî olduğunda, kurdukları düzen de medeniyet adını verdiğimiz büyük yapıyı ortaya çıkarmaktadır. Bir başka ifadeyle medeniyet, bireylerin ve toplumların birbirleriyle olan ilişkilerinde, evrenle olan münasebetlerinde medenî, ahlakî ve insanî bir tutum içinde oldukları zaman anlamlı ve mümkün hale gelmektedir. Dolayısıyla genel olarak somut kültür, sanat eserleri, birikimler ve yapılar medeniyetin göstergesi olsalar da kendi başlarına medeniyet ölçütü olamazlar. Bunlar bir toplumun belli dönemlerde elde ettikleri kazanımları ve üstünlüğü ortaya koymaktadır. Çünkü medeniyeti ortaya çıkaran medenîlik hali, daha temel ve kalıcı bir niteliktir. Bu noktada Batı ve İslam geleneklerinde gelişen medeniyet anlayışını, bu anlayışın temellerini ve dinamiklerini bilmek doğru bir medeniyet algısına ulaşmamıza yardımcı olacaktır.

1.2. Batı Geleneğinde Medeniyet Tasavvuru

Civilization teriminin kökü; *uzanmak* ve *bir yerde bulunmak, yeri belli edilmiş olmak* gibi anlamlara karşılık gelmekte ve bu bağlamda terim Latince “*kent*” anlamına gelen “*civites*” ve kentin sakini anlamındaki “*civis*”ten türetilmiştir.

“*Medeniyet*” sözcüğü Yunan-Latin köküne rağmen oldukça yenidir. XVI. yüzyıl Avrupası’nda kullanılan *medenileşmiş* (*civilized*) ve *medenileşmek* (*to civilize*) sözcüklerinden oluşturulmuştur. The Oxford English Dictionary “*medeniyet*” terimi ve türevlerinin anlamlarını “*İnsan toplumunun gelişmiş ya da ilerlemiş hali; belli bir aşama ya da bu gelişmenin belli bir türü, ayrıca toplumdaki bireylerin*

³⁰ Samule P. Huntington, *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, çev. Cem Soydemir, İstanbul 2019, s. 41.

insanileştirilmesi”³¹ olarak açıklamaktadır. Buna göre medenileşmek, barbarlıktan kurtulmak, insanlıkta yükselmek, gelişmek ve evcilleşmek olarak da anlaşılabilir. Ancak XVIII. yüzyıldan günümüze medeniyet terimine farklı ve daha geniş anlamlar eşlik etmiştir. Bu da genel olarak Batı’da insanların medeniyet anlayışını etkilemiştir. XVIII. yüzyılda Fransızlarca düşünülen ve geliştirilen medeniyet kavramı, zamanla İngilizler tarafından barbarlık ya da barbarizm kavramına karşıt olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte Avrupa egemenliğinin dünyaya yayılması esnasında, Batılı güçler kendi medeniyetlerini insani gelişim standardı olarak yaymışlardır. Bu bağlamda medeniyet kelimesi; mimari, resim, edebiyat, heykel, müzik, felsefe ve bilim gibi edinimlerle bir milletin sosyal ve fiziksel çevre üzerinde denetim sağlamaktaki başarısını ifade edebilmek için kullanılmıştır.³² Ancak B. Sheppard Clough’a göre “*Medeniyetin derecesi, insanlara sağlanabilen fiziksel ve sosyal güvenlik boyutuyla ilişkilidir. Eğer bir grup insan, yüksek düzeyde estetik ve entelektüel eser üretiyor ve çevresine fiziksel ve sosyal güvenlik sağlıyorsa, o zaman medeni olarak nitelenebilir. Buna karşın bir insan grubu nitelik ve nicelik yönünden medeniyet ilkeleri olarak görülen alanlarda ne kadar başarı göstermişse, o kadar medenidir.*”³³ Nitekim Clough, fiziksel ve sosyal güvenliği, medenileşme sürecinde iki önemli faktör olarak görmektedir.

Medeniyet kavramının kullanımı için Huntington, “*medeniyet kavramı, toplumları değerlendirmek için standart sağladı ve XIX. yüzyıl boyunca Avrupalılar, Avrupalı olmayan toplumların değerlendirilmesi için kıstaslar geliştirmek konusunda çok fazla entelektüel, diplomatik ve siyasal enerji harcadılar*”³⁴ açıklamasını yapmaktadır. Bunun yanında Edward B. Tylor medeniyeti “*içinde sanat ve bilimlerin ve aynı zamanda siyasal yaşamın çok iyi geliştiği ileri kültür düzeyi*”³⁵ olarak tanımlamaktadır. Gordon Childe, medeniyetin temel özelliklerini; “*içsel sosyal hiyerarşiler, uzmanlaşma, kentler ve kalabalık nüfuslar, matematik ve yazım sanatının gelişimi*”³⁶ olarak görmekte, Will Durant ise, medeniyeti “*kültürel üretimi*

³¹ J.A. Simpson, *The Oxford English Dictionary*, Oxford 1989, ss. 256-258.

³² Bedran Bin Lahsen, *Malik Bin Nebi’de Medeniyet*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul 2018, s. 33.

³³ B. Sheppard Clough, *The Rise and Fall Civilization*, NewYork, s. 3.

³⁴ Huntington, a.g.e., s. 41.

³⁵ Edward B. Tylor, *Primitive Culture*, London 2017, s. 1.

³⁶ Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu?*, çev. Alaeddin Şenel, İstanbul 1974, s. 117.

teşvik eden sosyal düzen”³⁷ olarak açıklamaktadır. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi kültürel ve sanatsal üretim ancak sosyal ve hukukî bir düzen kurmakla mümkünse de yeterli değildir. Öncelikle sosyal ve hukukî düzenin özgürlük, şeffaflık, esneklik ve adalet gibi ilkeleri esas alması gerekmektedir. Durant bu temelden hareketle medeniyetleri dört ana unsurun inşa ettiğini söylemektedir. Bu unsurları ekonomik varlık, siyasi düzen, ahlakî gelenekler, bilgi ve sanatın peşinden gidilmesi olarak sıralamaktadır. Elbette bu unsurlara coğrafya, nüfus, iklim, yönetim biçimi, eğitim gibi başka unsurlarda eklenebilir. Görüldüğü gibi medeniyet gibi çok katmanlı ve dinamik yapıları tek bir unsura indirgemek mümkün değildir. Bu noktada İbrahim Kalın’ın “*medeniyet inşası, özgürlük ile anlamın, değer ile gerçeğin, ilke ile düzenin, tercih ile şartların buluşma noktasında ortaya çıkan bir ameliyedir*”³⁸ tespiti isabetli olmuştur.

Bunun yanında medeniyet kavramını Batı geleneği içinde ele alan en ünlü düşünürlerden olan Norbert Elias’a göre medeniyet çok çeşitli olguları içerisinde barındırır. Teknolojik düzeyini, görgü türünü, bilimsel bilginin gelişimini, dini düşünceler ve gelenekleri yanında, konut tipini, erkek ve kadınların birlikte yaşam tarzını, yargısal cezalandırma biçimini veya gıda üretim tarzını da ifade edebilir. Elias’ın medeniyet kavramına uygun olarak Huntington, medeniyeti daha yüksek düzeyde bir kültürel varlık olarak görmektedir. Medeniyeti insanları diğer canlı türlerinden ayıran geniş bir kültürel kimlik ve bunun insanların en yüksek kültürel gruplanması olduğu kanısındadır. Ayrıca Huntington “*kimlik düzeyleri*”nden de bahsetmektedir. Köyler, bölgeler, etnik gruplar, uluslar ve dini grupların hepsinin farklı düzeylerde kültürlere sahip olduğunu ancak medeniyetin en geniş kültürel kimlik olduğunu söylemekte, medeniyetlerin ölümlü olmakla birlikte uzun yaşadığını, gelişip adapte olduklarını, yükselir ve düşer olduklarını, kaynaşır ve ayrışır olduklarını ve de en nihayetinde de yok oldukları savunmaktadır.³⁹ Bu bakış açısıyla medeniyetleri tarih boyunca gelişim bağlamına yerleştirmekte ve medeniyeti, temel belirleyicisi olan din ile birleştirmektedir. Bunu da şöyle ifade etmektedir: “*Ancak medeniyetleri tanımlayan tüm objektif unsurların en önemlisi genellikle*

³⁷ Will Durant, *Medeniyetin Hikâyesi*, İstanbul 2012, s. 1.

³⁸ İbrahim Kalın, *Barbar, Modern, Medeni*, İstanbul 2018, s. 35.

³⁹ Bin Lahsen, a.g.e., s. 36.

*dindir. İnsanlık tarihindeki önemli medeniyetler, büyük ölçüde dünyanın büyük dinleriyle adeta özdeşleşmiştir.”*⁴⁰ Medeniyetlerin oluşumundan gelişimine dinin katalizör görevi üstlendiği konusunda İbn Haldun, Toynbee, Bin Nebi ve diğer medeniyet bilginleri aynı görüşü paylaşmaktadır. Yani medeniyet, temelde dine ve tarihsel sürece dayanmakta ve bir mekân-zaman konumuna sahiptir.

1.3. İslam Geleneğinde Medeniyet Tasavvuru

Arapçada medeniyet kavramına karşılık gelen iki terimden bahsedilmektedir. Birincisi şehir, yerleşke, yerleşik olunan yer anlamında, “*m-d-n*” kökünden türeyen “*temeddün*” kelimesi; ikincisi de İngilizce “*medeniyet*” kelimesinin Arapçadaki güncel karşılığı olan, varlık, gelişmekte olan arazi ya da yerleşik anlamına kullanılan “*hadâra*” kelimesidir. Bu kelimelerden de anlaşılabileceği gibi medeniyetin iki yönü ön plana çıkmaktadır. Birincisi yerleşme, ikincisi ise gelişmişliktir.⁴¹

Medeniyet teriminin tanım olarak, İslam kültürel geleneğinde iki aşamadan geçmiştir. Birinci aşama da İbn Haldun tarafından XIV. yüzyılın başlarında düşünülmüş olup, XIX. yüzyılın sonlarında ikinci aşamaya ulaşılmıştır.

1.3.1. Birinci Aşama

Medeniyet terimi, İbn Haldun tarafından XIV. yüzyıl başlarında kullanılmış ve üç terimden söz edilmiştir. Bu terimler: “*hadâre*”, “*umran*” ve “*ilmü’l-umran*”dır. İbn Haldun medeniyeti, insanlara özgü bir nitelik olarak değerlendirmiştir. Ona göre medeniyet kavramı insanların gereksinimlerini karşılamak için kentlerde barınmaları, yerleşmeleri ve beraber yaşamalarının getirdiği rahatlaktır. Medeniyet terimine bundan farklı olarak “*İnsani sosyal örgütlenme için vazgeçilmez yapılanma*”⁴² anlamını da yüklemiştir. İbn Haldun’dan söz ederken kendisinden önce ve sonra gelen Müslüman tarihçilerin ve filozofların katkılarını ihmal etmemek gerekir. Taberi (M. 838-922), Farabi (M. 872-950), Mesudi (öl. M. 957), İbn Hazm (öl. M. 1063) ve diğerleri İbn Haldun’un medeniyet

⁴⁰ Huntington, a.g.e., s. 43.

⁴¹ Bin Lahsen, a.g.e., s. 37.

⁴² İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 2014, s. 103.

teorisini geliştirmesi açısından büyük önem taşımışlardır. Ancak onun gibi bu konuda kendilerine özgü teoriler ortaya koyamamışlardır.

1.3.2. İkinci Aşama

Medeniyet kavramının ikinci aşaması olarak Müslüman bilim adamları, düşünürleri ve akademisyenlerinin modern Avrupa ile ilk çatışmalarının yaşandığı XIX. yüzyıl sonlarını gösterebiliriz. Bu aşamada İşlam dünyasında “*medeniyet*” kavramını yorumlamada iki eğilim ortaya çıkmıştır. Başlangıçta, Rifa’a et-Tahtavi (1801-1873), Muhammed Abduh (1849-1905) ve Reşid Rıza (1865-1935) bu terimi Arapça *medeniyet* ve onun eş anlamlısı *temeddün* olarak tercüme etmişlerdir. XX. yüzyılın ikinci çeyreğinde ise, *hadâre* “*medeniyet*” olarak kullanılmıştır.⁴³

2. FARKLI BAKIş AÇILARI

Medeniyet zerine araştırmalar tarih boyunca birçok çalışmaya konu olmuş, tarihçiler, sosyologlar, antropologlar ve filozoflar tarafından her boyutuyla ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Medeniyetlerin kimliği ve dinamiklerine ilişkin geniş uzlaşmaların yanında çeşitli yaklaşımlara egemen olan bakış aıllarında farklılıklar bulunmaktadır. Medeniyete yönelik çeşitli yaklaşımlar, tarihsel ve sosyolojik bakış aıllarından ele almak mümkündür.

2.1. Tarih Felsefesinin Bakış Açısı

Tarih felsefesi, olaylara rasyonel açıklamalar getirme çabasından doğmuştur. Bir nevi vakaları düzenleyen yasaların keşfedilme girişimidir. Felsefe, geçmişteki olaylara mantıksal düzen getiren, bugünü aydınlatan ve geleceğe ışık tutan bir anlam arayışıdır.⁴⁴ Tarih felsefecileri bir bütün olarak tarih sürecine ilişkin kapsamlı görüşlere ulaşmayı amaçlamaktadırlar. Kendilerini, ayrıntılı veriler temeline dayanarak sentez yapan bilim insanları olarak görmektedirler.

⁴³ Bin Lahsen, a.g.e., ss. 40-41.

⁴⁴ Abdul Hamid Siddiki, *Tarihin Yorumu*, ev. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1978, s. 2.

İbn Haldun, dönemindeki ve daha eski dönemlerdeki devletlerin ve hanedanların tarihlerini araştırarak kendi tarih görüşünü geliştirmiştir. Devletlerin ve hanedanların doğuş, gelişme ve çöküş biçimlerini anlama çabası, onu ilk olarak bunların -devlet ve hanedanların- fetihler yoluyla büyüdüğü ve sonrasında da lüks yaşamın getirdiği yozlaşmayla yıkıldığı bir kalıpsal döngünün keşfine götürmüştür. Sonraki kuşaklar için yozlaşma yeni fetihlerin yolunu açmakta, böylelikle döngü yeniden başlamaktadır. İkincisi, kendi toplumuna bakarak devletler ve hanedanlar düzeyindeki tarihsel değişim kalıbındaki gibi kendi döngüler teorisini geliştirmiştir.⁴⁵

Oswald Spengler, dünya tarihinde kendi dönemine kadar sekiz yüksek kültürün (medeniyetin) geldiğini savunmaktadır. Bunlar: Hint, Babil, Çin, Mısır, İslam, Meksika, Klasik ve Batı medeniyetleridir. Medeniyetleri ya da kültürleri organik varlıklara benzeterek bu varlıkların belirlenmiş bir sürelerinin olduğunu ve gelişme dışında hiçbir maksatlarının olmadığı görüşünden yola çıkarak diğer medeniyetler ya da kültürler arasında özel dinamikleri sayesinde yüksek kültürler seviyesine ulaştıklarını savunmaktadır.⁴⁶

İngiliz tarihçi ve tarih felsefecisi J. Arnold Toynbee ise, dünya tarihini medeniyetler silsilesi olarak görmekte ve “*tarihsel araştırmaların ayırt edilebilir birimlerinin uluslar ya da dönemler değil, medeniyetlerdir*”⁴⁷ görüşünü öne çıkarmaktadır. Medeniyetlerin, değişimlerinin diyalektik ilişki sonucu olduğunu savunan Toynbee, bu teorisini dünya medeniyetlerine uygulayıp, insanlık tarihinde yirmiden fazla medeniyetin doğuş ve çöküşünü belirlemiştir.

2.2. Sosyal Bilimlerin Bakış Açısı

Medeniyete yönelik yaklaşımlarda sosyal bilimler modeli tarih felsefesi modeline göre yeni doğmaktadır. Sosyal bilimler modeli kendi içinde birbiriyle bağlantılı olan antropoloji ve sosyoloji gibi alt modeller ve yaklaşımlar bulundurmaktadır. Medeniyet araştırmalarına katkılarını görmek için bu bağlamda analiz edilmeleri önemlidir.

⁴⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, ss. 158-163.

⁴⁶ Oswald Spengler, *Batının Çöküşü*, çev. Nuray Sengebli, İstanbul 1978, ss. 31-37.

⁴⁷ J. Arnold Toynbee, *A Study of History*, London 1956, s. 3.

2.2.1. Antropolojinin Yaklaşımı

Medeniyet ve kültürü ele alan ilk sosyal bilim dalı olan antropolojinin bir disiplin olarak kurulmasına ilk öncülük eden bilgin, İngiliz antropolog Edward Bernett Tylor'dır. (1832-1917) *"Kültür ya da medeniyet, geniş etnografik anlamda bilgi, inanç, sanat, ahlak, hukuk, gelenek ve insanın toplumun üyesi olarak elde ettiği diğer tüm yetenek ve alışkanlıkları içeren karışık bir bütündür"*⁴⁸ görüşünü savunan Tylor'a göre etnolojik açıdan kültür ve medeniyet eşanlamlıdır. Diğer kültürlerin deneyimlerinin aktarılması, antropolojinin günümüz düşünce yapısına yaptığı kalıcı katkıyı oluşturmaktadır. Bu hususta Alfred L. Kroeber *"tüm sosyal bilimlerde içinde antropoloji, belki de kültür bilinci açısından en belirgin bilimdir. Amacı kültürü her zaman, her yerde ve tüm bölümleri, yönleri ve işleyişleriyle araştırmaktır. Kültürlerin nasıl işlediği, tam olarak insanların verili kültürel şartlar altında nasıl davrandıklarına ilişkin olarak ve kültür tarihinin başlıca gelişimleri hakkında genelleştirilmiş bulgular arar"*⁴⁹ savunusuyla, antropolojinin odak noktasının kültür bilinci olduğunu, tüm zamanlar ve kültürleri kapsadığını iddia etmiştir.

Tylor'ın anlayışına göre kültür, yazının icat edilmesiyle doğmuş ve tarihten önceki dönemde gelişmiştir.⁵⁰ Ancak Kroeber'e göre antropolojinin kapsamı ve ana konusu, hemen hemen tüm zamanları ve kültürleri kapsar. İnsanlık serüveninin kalıntılarını araştıran arkeoloji ve gelişim düzeylerine bakılmaksızın ulusların kültürlerini, yaşam öykülerini inceleyen etnoloji gibi antropolojinin alt bölümlerinin gelişimini de buna bağlamaktadır. Bir başka deyişle, antropolojik gelenekte medeniyet, kültürün en yüksek hali ya da gelişmiş derecesidir. Bu bağlamda medeniyet en geniş kültürel kimliktir. Bu yüzden genel olarak antropologlar medeniyete kültür perspektifinden yaklaşmışlardır.⁵¹

⁴⁸ Tylor, a.g.e., s. 1.

⁴⁹ Alfred L. Kroeber, *Antropology*, Harcourt 1963, s. 11.

⁵⁰ Tylor, a.g.e., s. 3.

⁵¹ Kroeber, a.g.e., s. 6.

2.2.2. Sosyolojinin Yaklaşımı

Tarihe farklı bakış açılarından yaklaşan sosyologlardan bazıları toplumların kaynaklarını, kurumlarını ve işlevlerini analiz ederken, bazıları ise nüfus faktörüne önem vermişlerdir. Tarihi, toplumların çeşitli güçler arasındaki ilişkiler bağlamında tanımlayan sosyologlar çevrenin, kurumlar ve sosyal örgütler üzerindeki etkileri yanında ekonomik, siyasi ve dini faktörlerinde güçlü birer aktör olduğunu savunmuşlardır.⁵²

Sosyolojinin, sosyo-tarihsel araştırmayı ele alan birçok alt dalı bulunmaktadır. Bu alt dallar arasında tarih sosyolojisi, makro-sosyoloji ve değişim sosyolojisi de yer almaktadır.

2.2.2.1. Tarih Sosyolojisi Yaklaşımı

Tarih sosyolojisinden bahsederken ikiye ayırmak mümkündür. “*Geçmiş sosyolojisi*” olarak adlandırabileceğimiz birinci yaklaşım, sosyolojik kavramlar ve teorileri kullanarak geçmiş belli bir dönemde, belli toplumları araştırır. Günümüz toplumlarına yönelik araştırmalarında olduğu gibi belgelerin kanıtların büyük bir kısmını oluşturduğu yaklaşımdır. İkinci yaklaşım ise, uzun vadeli “*gelişimsel süreçler sosyolojisi*”dir. Bu yaklaşım ise belge ve kanıtlar üzerinden modelleme yapmak yerine, bir yandan tarihsel olayların, olguların veya kurumların sosyal yönlerini incelerken, diğer yandan tarihe odaklanan tarih sosyolojisi, medeniyet araştırmalarına sosyolojik bakış açısından katkıda bulunmuştur.⁵³

2.2.2.2. Makro-Sosyolojinin Yaklaşımı

Sosyoloji genel anlamda, toplumu sistematik bir şekilde araştıran bir bilim dalıdır. Sosyologların çalışmalarının çoğu, toplumların farklı unsurlarının, özgün özelliklerinin ve sorunlarının araştırılmasına yöneliktir. Fakat sosyologlar toplumun bizzat kendisine odaklanırlar. Toplumların bu unsurları ve özelliklerine yönelik araştırmalar, mikro-sosyoloji olarak adlandırılırken, toplumların kendilerinin

⁵² Bin Lahsen, a.g.e., s. 50.

⁵³ a.g.e., s. 51.

araştırılmasına makro-sosyoloji adı verilmektedir. Makro-sosyoloji geniş sosyal sistemlerle ilişkileri bağlamında bireyleri, aileleri, sınıfları, sosyal sorunları ve toplumun diğer tüm kısımlarını ve özelliklerini analiz etmektedir. Ayrıca bu unsurlara tarihi de dâhil ederler. İnsan yaşamının temel süreçlerini daha iyi anlayabilmek için tarihin geniş bir periyodunu değerlendirirler. Bu bağlamda makro-sosyoloji, analiz birimlerine odaklanmasıyla, geniş ölçekli olayların araştırmalarına katkıda bulunmuştur. Uzun dönem süreçleri, kültürel sistemleri, toplumları ve bir bütün olarak medeniyeti analiz etme yoluyla sosyolojik olarak katkıda bulunurlar.⁵⁴

2.2.2.3. Değişim Sosyolojisi Yaklaşımı

Sosyal değişim, bireyden topluma kadar insan yaşamının çeşitli düzeylerindeki sosyal olgulardaki değişiklikleri içerisinde barındıran bir kavramdır. Medeniyet düzeyindeki sosyal değişim kültürel, toplumsal, kurumsal ve bireysel düzeylerdeki sosyal değişime benzemektedir. Medeniyet düzeyindeki değişim, hem sosyalliği dolayısıyla hem de uzun bir zaman diliminde gerçekleştiği için sosyo-tarihseldir. Aynı zamanda hem sosyal hem de kültürel olduğu için sosyo-kültürelidir. Medeniyet olgusu toplumu, kültürü ve tarihi dikkate alır. Bu yüzden değişim sosyolojisi içinde birçok yaklaşım gerçekleşmiştir. Ve bu yaklaşımlar medeniyetin araştırılan yönüne göre farklılıklar göstermişlerdir. Ayrıca medeniyet araştırmalarına da çeşitli değişim düzeyleri sınıflandırması yoluyla katkıda bulunmuştur. Boyutsal olarak aile, toplum, kültür, medeniyet, dünya gibi sınıflandırma gerçekleştirirken, dönem olarak tarihsel, uzun ve kısa vadeli gibi sınıflandırmalar yaparak sosyo-tarihsel ve sosyo-kültürel yaklaşımı geliştirmiştir.⁵⁵

3. MEDENİYETLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

Tarih araştırmaları bize medeniyetlerin beşiğinin Asya ve Kadim Mısır olduğunu göstermektedir. Tarihte çıkmış büyük medeniyetlerin kaynağı ise, İpek Yolu havzalarıdır. Tarihteki ilk yerleşim yerleri Çin'den Mezopotamya topraklarına uzanan bu havzada ve Nil Deltası'nda ortaya çıkmıştır. Türkistan bölgesindeki

⁵⁴ Bin Lahsen, a.g.e., s. 52.

⁵⁵ a.g.e., s. 53.

bulgular M.Ö. 9 ile 4 binyıl öncesine kadar gitmekte ve bu bölgede tarım, şehirleşme ve sanatla ilgili çalışmaların olduğunu göstermektedir. Tarım, hayvancılık ve şehir hayatına dayalı ilk medeniyet oluşumlarını kesin olarak tarihlendirmek mümkün olmamakla birlikte son bulgular Şanlıurfa sınırları içerisinde bulunan Göbekli Tepe'nin M.Ö. 10.000 yılına tarihlendirilmesiyle ilk medeniyetlerin Asya-Mezopotamya havzası olduğunu kanıtlar niteliktedir.⁵⁶

Tarımla başlayan büyük dönüşüm; ticaret, göç ve şehirleşmeyle birlikte ivme kazanmış, ardından büyük devletler ve imparatorluklar tarih sahnesine çıkmıştır. İpek Yolu üzerinden seyyah, tüccar ve diplomatlar eliyle Asya-Mezopotamya havzasına; mal, teknik, hikâye ve fikirlerin taşınmasıyla kısa sürede gelenek, kültür, sanat ve medeniyet inşasına zemin hazırlanmıştır. Süreç içerisinde ilim merkezleri, kütüphaneler, hastaneler, rasathaneler, tercüme merkezleri, sanat ve zanaat kurumları inşa edilmiş, kültürel zenginlik ve çeşitliliğin ortaya çıkması sağlanmıştır. Hinduizm, Budizm, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi dinler de bu coğrafyada ortaya çıkmış ve hızla yayılarak yeni dinî ve kültürel formlar üretmiştir.⁵⁷

Medeniyet, her şeyden önce varlığa ilişkin bir zihnî ve estetik tutumu ifade etmektedir. Tarım, ticaret, şehir ve sanat gibi unsurlar belli bir varlık tasarımının ortaya çıkmasıdır. İnsanların ortaya çıkardıkları eserler, onların belli bir zaman ve mekânda yaşadıklarını ortaya koyar. Ve içinde yaşadıkları şartların sunduğu imkânlarla yakından irtibatlıdır. Fakat toplumların bu şartlara nasıl yaklaştığı basit yasalarla izah edilemez. Nitelikli insan olabilmek irade gösterebilmekle mümkündür. Akıl ve hür iradenin tarihteki önemi bu alanda gizlidir. Çünkü medeniyet akıl ve irade melekesini kullanabilen insanların kurdukları ilişki ile ortaya çıkar. Bu ilişkideki temel yapı taşları olan seviye ve biçim, medenî olmak ve medeniyet kurmanın zeminini oluşturacaktır. Medeniyeti ayakta tutacak en önemli unsur hiç şüphesiz medenî olabilmektir. Medenîlik ise birey ve toplumların maddi imkânların yanında mananın da önemli bir yere sahip olmasıyla mümkündür.⁵⁸

⁵⁶ Nebi Bozkurt, "İpek Yolu" mad., *DİA*, C. 22, İstanbul 1995, ss. 369-373.

⁵⁷ Kalın, a.g.e., s. 20.

⁵⁸ a.g.e., s. 26.

Temel Unsurlar

Medeniyet denklemini ayakta tutan yapısal olarak unsurları ya da bileşenleri vardır. Bu unsurlar ya da bileşenler medeniyeti ayakta tuttuğu gibi eksiklikleri de medeniyetin akıbeti hususunda sıkıntı oluşturacaklardır. Malik Bin Nebi'ye göre, “Medeniyet = İnsan + Toprak + Zaman” medeniyet eyleminin en temel unsurlarıdır. *“Medeniyet = İnsan + Toprak + Zaman, medeniyet probleminin üç ana problem halinde analiz edilebileceğini göstermektedir: İnsan problemi, toprak problemi ve zaman problemi. Bu yüzden medeniyet probleminin veya medeniyet sorununun çözümü, ürünlerini toplama ya da depolama yoluyla değil, üç problemini kökten çözüme yoluyla gerçekleştirebilir.”*⁵⁹ Nitekim medeniyeti üç unsur üretir: İnsan, toprak (madde) ve zaman. İnsan üreten ve dönüştüren özne iken, ana kaynağı maddedir. Ürünü ortaya koyma için ise zamana yani gerekli süreye ihtiyacı vardır. Yani insanın ortaya koyabildiği her şeyde bu üç unsur, insan + toprak + zaman zorunluluktur. Bu yüzden medeniyetlerin analizinde ortaya *“Medeniyetin tüm ürünleri = Sürece katılan tüm insanlar + her türlü toprak + tüm yönetilen süreler”*⁶⁰ denklemi çıkacaktır. Bu denklem medenileşme süreci içerisinde olan her toplumun temelini oluşturmaktadır.

Toplumların yeni bir medeniyet inşasında çıkış noktası olarak bulacakları ve temel kaynak olarak benimsemeleri gereken bu üç unsur, ortaya çıkacak olan medeniyetin, zenginliği ile tarih sahnesinde yer almasını sağlayacaktır. Böylece bu medeniyet tarih sahnesindeki ilk adımlarından itibaren birçok ürüne ve düşünceye sahip olacaktır. Çünkü bu üç unsur Allah'ın sosyal zenginlik olarak insanlara verdiği özgün değerlerdir. Bu özgün değerler halkın kendi kaderlerinin anahtarlarını ellerinde tutmalarını sağlar. Tabi bu noktada medeniyet denklemine *“medeniyetin katalizörü”* rolünü üstlenen din unsurunu da dâhil etmek gerekir.⁶¹

Şüphesiz ki her türlü medenileşme sürecinin merkezi gücü olan *“insan”* medeniyetin yapısal unsurları içerisinde temel unsurdur. İnsan olmaksızın diğer iki

⁵⁹ Malik Bin Nebi, *Şurûtu'n-Nahda*, Şam 1981, s. 45.

⁶⁰ Bin Lahsen, a.g.e., s. 67.

⁶¹ Bin Nebi, a.g.e., s. 46.

bileşenin hiçbir değeri yoktur. İnsan bir nevi kalkınma ve ilerlemenin ardındaki itici güçtür ki medeniyetlerin temel şartıdır. Medeniyetde sürekli olarak insani şartları belirler. Öyleyse insan, medeniyeti inşa eden ve aynı zamanda medeniyetin ürünü olan karmaşık bir varlıktır.

4. MEDENİYET DENKLEMİNDE DİNİN YERİ

Medeniyetin yapısal unsurları içerisinde temel unsur olarak saydığımız insanın, dinamik bir etkileşime girdiği, motive edici ve ortam sağlayıcı bir katalizör görevi üstlenen din, üç temel unsur dışındaki başka bir unsur olarak sayılabilir.

Dini düşünce tarihte medeniyet inşa etme sürecine daima iştirak etmiştir. Din, medeniyeti formüle etmek için dinamik bir etkileşime girecek olan unsurları harmanlama ve sentezleme görevi görmektedir. Bu anlamda din, tarihsel analizin kanıtladığı üzere, medeniyetlerin inşasına eşlik eden, oluşuma yol açan, şekillendiren ve hızlandıran bir etkiye sahip olmuştur. Bir nevi din, unsurlar arası etkileşimi kolaylaştıran ve ateşleyen uyarıcı bir güçtür.⁶²

Tarih, temel unsurların dini düşünceler ışığında formüle etmek üzere sentezlenmesi deneyini kanıtlayan bir laboratuvarıdır. Malik bin Nebi, medeniyetler tarihini incelediğimizde görececeklerimizi şöyle özetler: “*Tüm medeniyetlerin kökleri dini düşünce ve inanışlardadır. Tarih bize Budist medeniyetin köklerinin Budizm’de, İslam medeniyetinin köklerinin İslam’da ve Batı medeniyetinin köklerinin Hristiyanlık’da olduğunu anlatmaktadır.*”⁶³ Tarihsel süreçte diğer üç unsurun dini düşünce olmaksızın örgütlenemeyeceğini ve medenileştirici sürece yönltilenemeyeceği görülecektir. Ayrıca bu üç unsur soyutlayarak değil, uyumlu bir şekilde işlev görecektir. Bu yüzden bu uyumlu sentez için din bir katalizördür.

Din sadece kutsal bir kaynak olması ile değil, aynı zamanda destekleyici sosyal rolüyle de büyük öneme sahiptir. İnsanın enerji ve kapasitesini destekleyicisidir. Çünkü din, birey ve toplum ile yaratıcı arasında manevi bir bağ

⁶² Bin Nebi, a.g.e., s. 46.

⁶³ Malik Bin Nebi, *Teemmülat*, Şam 1986, s. 198.

görevi görürken, diğer yandan toplum içinde ilişki ağını da düzenleyici rolünü üstlenmektedir.

Tarihte istisnası olmayacak şekilde, tüm medeniyetler dini bir düşünceden beslenerek filizlenmiştir. Bin Nebi bu hususta şunları söylemektedir: *“Tarihte ne kadar geriye gidersek gidelim, gerek medeniyetin en güzel dönemlerinde gerek insanın sosyal evriminin en kaba aşamalarında, daima dini düşüncenin izlerini buluruz. Arkeoloji her zaman kanıtlar arasından, antik çağ insanların bir kültür tarafından kutsanmış anıtların izlerini gün ışığına çıkarmaktadır. Basit bir lahitten en görkemli mabede kadar mimari, dini düşünceyle gelişmiş, aynı zamanda yasaları ve hatta insan bilimini içermiştir. Bunun yanı sıra medeniyetler, tıpkı Süleyman’ın mabedi veya Kâbe gibi mabetlerin gölgesinde doğmuştur. İşte medeniyet dünyaya bu mekânlardan yayılarak üniversite ve laboratuvarlarını aydınlatmış ve özellikle de parlamentolardaki siyasal tartışmaları etkilemiştir. Modern devletlerin yasaları, özünde dinlere dayanır. Medeni yasaların ise, örneğin İslam hukukundan çok şey alan Fransa yasalarında olduğu gibi dini bir özü vardır. İnsanların örf ve âdetleri bir metafiziksel uğraşmayı model alır. Bu durum, ilkel manevi yaşam için dikkatlice inşa edilmiş bir kulübenin bulunduğu en küçük Afrika köyünde bile geçerlidir.”*⁶⁴ Bu cümlelerden de anlaşılacağı gibi her medeniyet, toplumu medenileştirme sürecini başlatmaya dini duygular ile başlar. Din doğal bir şekilde tüm insan dönüşümlerinin mayasında vardır. Medeniyetin temelleri insanları geniş anlamıyla görünmeyene ibadet etmeye yönelten fikre dayanır. Çünkü insan bakışlarını dünyevi yaşamın ötesine genişletmeden medeniyetin aydınlığını göremez.⁶⁵

5. MEDENİYET DÖNGÜSÜ

Her medeniyetin tarihsel süreç içerisinde bir rolü vardır. Gerileme aşamasına geldiği ve insanlığa yaptığı öncülükte duraklayıncaya kadar bu rolü üstlenmeye devam eder. Bir medeniyetin tarihsel süreçteki rolü sonlanırken bir başka medeniyetin bu süreçte rolü başlar. İşte bu geçiş ve devamlılık tarihsel süreç içerisinde bir döngü oluşturur. Bu döngüyü *“medeniyet döngüsü”* olarak

⁶⁴ Malik Bin Nebi, *Kur'an Fenomeni*, İstanbul 2008, s. 69.

⁶⁵ Bin Nebi, *Şurûtu'n-Nahda*, s. 14.

adlandırmak mümkündür. Her medeniyet bu süreç içerisinde belli aşamalardan geçer. Bu süreci üç aşamada incelemek uygun olacaktır: Manevi, rasyonel ve içgüdüsel aşama. Medeniyet bu üç aşama içerisinde sonuncu aşamaya geldiğinde geçiş sürecinin devamlılığı esası gereği değerlerini ve tohumlarını bir başka alana kaydırmaya başlar. Böylelikle tarihte yeni bir insan, toprak ve zaman sentezi doğarak yeni bir medeniyet başlar. Medenileşme sürecindeki her toplum kendisini bu döngünün bir parçası olarak bulacaktır.⁶⁶

Tarihsel bir ifadeyle her medeniyetin genel modeli bu şekildedir. Tarihin bir döngüsel hareket ve dizilişi vardır. Tarih, bazen bir toplumun yükselişini kaydederken, bazen de bozulma ve gerilemesini kaydedebilir. Bu yüzden döngü kavramı sosyal sorunların ele alınmasında önemli bir noktadadır. Tarihsel süreç içinde konumumuzu bulmamızı kolaylaştırır.

5.1. Medeniyet Döngüsünün Üç Aşaması

Medeniyet döngüsünün aşamaları (manevi, rasyonel ve içgüdüsel aşama), bireylerin kişiliğinde ve toplumun sosyal ilişkilerinde gerçek dönüşümleri ve değişimleri yansıtır. Bu değişim ve dönüşümler, dini düşünce çerçevesi içinde aşamalardan ilki üzerinde gerçekleşir. Bu üç aşamanın psiko-sosyal bağlamda anlaşılabilmesi için tarihte bir dini düşüncenin ortaya çıkışıyla birlikte kişilerin ve toplumların üzerindeki değişimleri incelenecektir.⁶⁷

5.1.1. Manevi Aşama

Her medeniyetin başlangıç noktasında geniş anlamda dini bir düşünce söz konusudur. Dini düşünce medeniyetin hareketini sağlayan manevi tohumları eker. Bu yüzden manevi aşama, birey ve toplumun sosyal hayatını düzenlemeyle başlar. Bireyin eylemleri manevi bir gücün kontrolü altındadır. Bundan dolayı değişimler dini düşünceyle birlikte doğan manevi güçten kaynaklanır. Bu aşamada, kendine özgü nitelikleri yitirmeden bölünemeyen tek varlık olan birey bütünleşmiş insan

⁶⁶ Bin Lahzen, a.g.e., s. 92.

⁶⁷ a.g.e., s. 94.

haline gelecektir. Çünkü toplumun tarihsel dönüşümü bütünleşmeyi başarabilen insan ile başlar.⁶⁸

5.1.2. Rasyonel Aşama

Manevi aşamanın sonsuza dek sürmesi elbette beklenemez. Toplumun gelişimi, büyümesi ve farklı ihtiyaçlarının ortaya çıkmasıyla birlikte gerilemeye başlar. Toplumun belli ölçüde büyümesi ve ihtiyaçlarının farklılaşması manevi gücün aklın ve içgüdünün üzerindeki etkisini kaybetmesine sebep olur. Böylelikle medeniyet ikinci aşamaya geçmiş olur ve rasyonelleşmeye başlar. Bu süreçte medeniyet yavaş yavaş aklın kontrolü altına girmeye başlar. Artık rasyonel aşamaya geçmiş olan medeniyet, bir yandan toplumdaki gelişmiş sosyal ilişkiler üzerinden rahatlığı yaşarken, diğer yandan da sosyal hayatın içerisinde çıkan belli krizlerle yüzleşmeye başlar. Psikolojik bir ifadeyle, sosyal işlevlerini yerine getiren birey, artık hayat enerjisinin tam kontrolüne sahip değildir. Dini düşünce, bireyin içgüdüleri ve enerjileri üzerindeki tam kontrolünü kaybetmeye başlar. Ancak toplum, kendisinde var olan manevi güç nedeniyle gelişimini sürdürmeye devam eder. Bununla birlikte toplumun belli bir kesimi artık tembelleşmiş, diğer bir kesiminin ise gücü azalmıştır.⁶⁹

Böyle bir durumda medeniyet ortaya çıkan yeni problemlerle ve bastıran gereksinimlerle başa çıkmak için, yeni düzen ve standartlar ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, Avrupa medeniyeti döngüsü içinde Rönesans hareketleri buna en güzel örnektir. Skolâstik düşüncenin sarmalına giren toplum Rönesans ile birlikte yeni bir yol çizmeye çalışmış ve geri dönüşü mümkün olmayan yollara girmekten çekinmemiştir. Bir nevi manevi güçten, akla dönüş yaşanmıştır. Çünkü aklın aksine, ruh zamanla özgürleşen doğal içgüdüler üzerinde tam kontrol uygulayamaz. Ruh içgüdüler üzerindeki etkisini kaybettikçe toplum artık birey üzerindeki etkisini yitirmeye başlar. İçgüdüsel enerjiler özgürleştikçe, bireyin eylemlerinde ahlaki çözümlerde baş gösterir hale gelir.⁷⁰

⁶⁸ Bin Lahzen, a.g.e., s. 95.

⁶⁹ Malik Bin Nebi, *Cezayir'de İslama Yeniden Doğuş*, İstanbul 1992, s. 77.

⁷⁰ Bin Nebi, *Şurûtu'n-Nahda*, ss. 68-69.

Ancak rasyonel aşama sonsuza kadar sürmez. Rasyonel güçler birey üzerindeki etkilerini zamanla yitirir ve medeniyet, içgüdüsel güçlerin manevi ve rasyonel güçlere egemen olmaya başladığı yeni bir ortamla karşı karşıya kalır.

İçgüdüsel Aşama

Akıl, birey ve toplum üzerindeki etkisini kaybettiğinde medeniyet üçüncü bir aşamaya geçer. Yani içgüdüsel aşamaya. Bu aşamada birey ve toplumun eylemleri artık içgüdülerin kontrolüne geçer. Medeniyet ise medenilik sonrası bir aşamaya yönelir. Medeniyetin barındırdığı değerler ise yeni bir insan, toprak ve zaman sentezinin başlayacağı başka bir oluşuma doğru kaymaya başlar. Rasyonel aşamadan sonraki bu süreçte bireyin içgüdüleri, artık dini düşünceler ve toplumun kontrolünden çıkar. Bin Nebi bu aşamayı şöyle açıklamaktadır: *“İçgüdüler artık uyumlu bir bütün olarak işlev görmez. Kontrol edici hayati enerji düzeninin bozulmasından dolayı, bencilce çıkarların peşinde bireysel olarak faaliyet gösterirler. Bu yüzden hayat enerjisi sosyal işlevini yitirir ve artık bu enerjinin adaptasyonu ve yönlendirilmesine tabi olan şartlı refleks mekanizmasının kontrolü altında değildir. İçgüdülerin özgürlüğü sonucu, bireycilik egemen hale gelir. Böylece sosyal ilişkiler ağı tamamen çözülür.”*⁷¹ Bu cümlelerden de anlaşılacağı gibi bu aşama, içgüdülerin, ruhun ve aklın kontrolünden kurtulduğu bir dönemdir. Artık hiçbir ortak eylem mümkün değildir. Bu süreçte egemen olan kaos ve kanunsuzluktur. Toplum bölünmeye başlar ve bu medeniyet döngüsünün sonuna gelindiğinin habercisidir. Bu konuda en güzel örneklerden birisi şüphesiz Endülüs medeniyetinin *“Mülûkü't-Tavâif”* ve sonrasındaki İslam toplumunun durumudur. Manevi bir ruhla temellendirilen bir medeniyet, rasyonel aşamasını da tamamladıktan sonra içgüdülerin esiri olmuş, ruhun ve aklın kontrolü kaybetmesiyle sonun başlangıcına kapı aralanmıştır.⁷²

“Mülûkü't-Tavâif” örneğinde olduğu gibi bir toplum, döngüsünün üçüncü aşaması olan içgüdüsel aşamaya ulaştığında ve ilk itici gücü veren nefes, ona can vermeyi durdurduğunda döngü artık sona gelmiş demektir. Bundan sonrası artık kaçınılmaz olanın gerçekleşmeye başlamasıdır. Süreç medeniyet döngüsünün göçü

⁷¹ Bin Lahsen, a.g.e., s. 98.

⁷² Bin Nebi, *Cezayir'de İslama Yeniden Doğuş*, s. 40.

şeklinde olacaktır. Bu aşamaların muhakkak hem sosyolojik hem de psikolojik açıdan kendi ayırıcı özellikleri vardır. Her biri birey ve toplum bazında değişimleri ve dönüşümleri getirmesi de kaçınılmazdır.

MEDENİYET VE DÜZEN

Kadim geleneklerin düşünce dünyasında, dünyanın maddi nitelikleri ve bunların dayandıkları nizam, düzen, adalet, ölçü ve ahenk gibi kriterlerin arasındaki ilişkinin temeli, üzerinde düşünülen bir mesele olarak geniş yer kaplamıştır. Kavramlar arasındaki ilişkileri anlamlandırabilmek için bunların hangi kaynaklardan beslendiğine bakmak gerekmektedir. Nasıl ki tabiat ile insanın birbirlerini tamamlıyor oluşu onların aynı evrensel ilkelerle beslenmesinden kaynaklanıyorsa, âlem tasavvuru, dünya görüşü, ahlak sistemi ve medeniyet gibi kavramların arasındaki ilişkiyi sağlayan şey de evrensel kurallarla insana yön veren erdemlerin aynı kaynaktan besleniyor olmasıdır.

İnsan ile tabiat arasındaki yakınlık ilişkisi iki varlık düzeyinin de aynı ilkelerle besleniyor oluşunun doğal bir sonucudur. Bu yüzden bir medeniyetin binasını oluşturan şehir hayatı ve sosyal düzenin kendisine temelde model olarak aldığı şey kozmik düzenin ilkeleridir. Modernite öncesi medeniyetlere baktığımızda da bu durumun değişmediği görülmektedir. Bu dönemde de adalet ve düzeni subjektif ilkeler olarak değil, evrenin yapısı ile kendi yaşam biçimleri arasında bir bağ kuran objektif ve kozmik ilkeler olarak kabul etmişlerdir.⁷³

Kozmik düzen ve sosyal düzen arasındaki ilişki, kadim medeniyetlerde olduğu gibi XX. yüzyıl düşüncesinde de önemli tartışma konularındandır. Evren tasavvurunun bağdaşık bakış açısına rağmen, evrende, onun maddi ve fiziki özelliklerini aşan bir düzenin olduğu fikri ortadan kalkmamış, tersine farklı tartışmalara kapı aralamıştır. Tarihte ortaya çıkan bütün düzenler, insanın aşkın bir ilkeyle olan tecrübesinden kaynaklanmaktadır. Düzen fikrinin referansı kendi dışındadır ve aşkın bir varlık mertebesini işaret etmektedir. Çünkü sosyal düzen

⁷³ Kalın, a.g.e., s. 151.

insanın varlık düzeniyle ahenk içinde olmasıdır. Burada belirleyici olan, insanın özgürlüğünü muhafaza ederken, bir parçası olduğu varlık düzeniyle ilişkisini nasıl tanımladığıdır. Bir sisteme anlam katan düzen ilkesi, sistemin içinde değil, onun dayandığı yöneltici çerçevesi ve değer yelpazesinde aranmalıdır.⁷⁴

Bu noktada medeniyet ve düzen fikri üzerinde insanın özgürlüğüyle olan ilişkisinin ne denli önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Düzen inşa etmek ya da bir medeniyet kurmak, elbette bir disiplin içinde, belli ilkeler çerçevesinde mümkündür. Modern özgürlük kavramının, *“bireylerin herhangi bir kısıtlamaya, zorlamaya bağlı olmaksızın düşünme veya davranma, herhangi bir şarta bağlı olmama durumu”* olarak tanımlandığı gerçeğini göz önüne aldığımızda, bu vaadin medeniyet ve düzen fikriyle bir çatışma içinde olduğu görülmektedir. Çünkü düzen oluşturmak, medeniyet inşa etmek ve bir sistem kurmak belli kurallara uymakla ve belli ilkelere bağlı kalmakla gerçekleşmektedir. Bu ise bireyin özgürlüğünün kısıtlanması ya da tercihlerinin sınırlandırılması anlamına gelmektedir. Neticede belli sonuçlara ulaşmak anlamına gelen rasyonalite ile hiçbir kayda bağlı kalmadan tercih yapmak olarak tanımlanan özgürlük arasındaki gerginliğe sebep olmaktadır.⁷⁵

Modernite, özgürlüğe vurgu yaparken gelenek ise, anlamlı bir hayat yaşamak için tercihlerin sınırlandırılması gerektiğini söylemektedir. Tabi ki bu geleneğin özgürlükleri tamamen ortadan kaldırdığı anlamına gelmemektedir. Fakat anlamlı bir hayat yaşayabilmek için belli sınırları tanımak ve belli kurallara bağlı olmak gerekmektedir. Gelenek bireyi geniş bir bütünün parçası olarak tanımladığı için atomize edilmiş bireyi reddetmektedir. Bütün içerisinde kendini konumlandırabilen ve bu bütünle uyumlu bir şekilde hareket edebilen birey, böylece anlam sahibi olmakta ve rasyonel bir varlık haline gelebilmektedir. Kısacası modernite içerik ve anlamdan yoksun bir özgürlük anlayışı sunarken, gelenek anlamlı bir hayat yaşamak için belli sınırlar içerisinde hareket edilmesi gerektiğini söylemektedir.⁷⁶

⁷⁴ Kalın, a.g.e., s. 153.

⁷⁵ a.g.e., s. 154.

⁷⁶ a.g.e., aynı yer.

Netice itibariyle anlam ile özgürlük, kural ile yaratıcılık, düzen ile tercih imkânı arasında mutlak bir çatışma olmak zorunda değildir. Özgürlük olmadan anlamlı eylemde bulunulamaz. Özgür olmayan kişi anlamlı bir hayat yaşayamaz. Anlam olmadan ise gerçek anlamda özgürleşilemez. Belli bir hedefe ulaşmak için belli kurallara uymak, özgürlüğü ortadan kaldırmaz, tersine disiplinize eder ve hedefe odaklar. Aynı şekilde anlamlı bir hayat yaşamak demek özgürlüklere kötü gözle bakmak demek değildir. Özgürlükleri tam ve doğru kullanıp anlamlı, rasyonel ve ahlaklı eylemlerde bulunularak kolektif manada medeniyet inşasına katkılarda buluna bilinilecektir.

5.2. Adalet, Siyasi Düzen ve Medeniyet

Dünya düzeninin temel unsuru olan adalet ilkesi, hem evrensel bir ilke hem de siyasi-idarî bir kuraldır. Varlık âleminin adalet olmaksızın fesada uğraması kaçınılmazdır. Aynı şekilde insanlık âlemi de adalet olmadan barış, huzur ve refaha kavuşamaz. Bu iki düzen arasında zorunlu bir ilişki vardır. *“Her şeyi yerli yerine koymak, herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı vermek”* anlamına gelen adalet, öznel tasarrufların ötesinde nesnel ve ontolojik bir durumu ifade etmektedir. Yeryüzündeki adaletin temeli ve teminatı ancak ilahi düzende sabit olan adalet ilkesini anlamak ve ona göre yaşamakla mümkündür. Yeryüzündeki düzeni inşa edebilmek, ilahi düzenin ilkelerine bağlanmaktan geçmektedir. İlahî emir ile beşerî irade ancak bu çağlar üstü ilkeler esas alındığında sağlıklı ve sağlam bir zemine oturabilir. İslam inanç ve düşünce geleneğinde adalet kavramının merkezi bir noktada olmasının nedenini buradan anlayabiliriz.⁷⁷

Varlık anlayışı, adalet ilkesi ve siyasi düzen arasındaki ilişkiyi pratik tecrübeyle birleştiren Nizamü'l-Mülk, kaleme almış olduğu *“Siyâsetnâme”* adlı eserinin ana tezlerini Kur'an ayetleri, hadisler ve hikâyeler üzerine kurarak, temel bakış açısını ilahi emirler üzerine inşa etmiştir. Eserinde adalete dayalı bir sistemin nasıl ayakta durduğunu konu edinen Nizamü'l-Mülk yeryüzündeki düzenin ancak semavî bir ilkeye dayandığı zaman mümkün olacağını şu sözlerle ifade eder: *“Yüce*

⁷⁷ Kalın, a.g.e., s. 158.

Allah'ın nimetinin kadrini bilmek, padişahın O'nun rızasını gözetmesidir. Yüce Allah'ın rızası ise, halka yapılan ihsan, onlar arasında yayılan adalet ile elde edilir. Halkın iyilik için yaptığı dua dâim olunca, o [mülk] payidâr olur ve her gün genişler. O mülk, kendisinin devletinden ve zamanından nimetlenir; bu dünyada iyi ad sahibi olur; öteki dünyada kurtuluş bulur; [öteki dünyada vereceği] hesap daha kolay olur. Zira mülk küfürle devam eder, zulümle devam etmez; meğerki cehennemde olmanın manası da budur. En iyisini Allah bilir.”⁷⁸

Adalet ilkesi şüphesiz yeryüzündeki düzenin teminatıdır. Ve bu ilahî iradenin bir tecellisidir. İnsanlığın kurduğu düzen, Allah'ın kurduğu düzen üzere olduğu müddetçe adalet ve nizam üzere olacaktır. Bu ilkeleri göz ardı eden bir sistemin ne kadar teknik ve ekonomik olarak gelişse de insanlığa güven, huzur ve mutluluk vermesi beklenemez. Yeryüzünü ve insanlığı ifsat eden anlayışlar, adalet ilkesini hiçe sayanların siyasi-toplumsal düzeni kurmaları elbette mümkün değildir. Ancak hak ve hukuku gözeten, sadakat ve merhamet sahibi olan, ihsan ile hareket eden bireyler erdemli bir toplum inşa edebilirler. Hukuk ve ahlakın birbirini tamamladığı nokta da burasıdır. İyi, doğru ve güzel olan bir eylem, hem hukukî hem de ahlakî anlamda övülen ve tavsiye edilen fiildir.⁷⁹

Dini inançlarından uzak ya da yoksun bir toplum kalıcı olabilmektedir. Fakat adaletten yoksun ve zulümkâr olduğu müddetçe bir düzen üzere olamamaktadır. Çünkü zulüm, yeryüzünde kurulan ilahî düzenin ifsadıdır ve bu ifsadın sonuçları ağır olmaktadır. İdarecilerin yapması gereken ise ihsan ve adaleti hem kozmik hem de siyasi bir ilke olarak hayata geçirmek ve doğrunun inşası için çalışmaktır. Düzenin somut bir hali olarak devletin bekası adil, iyi ve güzel olanı yaşatmakla mümkündür.

İSLAM MEDENİYETİNİN DİNAMİKLERİ

İslam medeniyetinin en küçük birimi ve en küçük örneği olan birey, Allah-insan-tabiat ile ilgili düşünceyi yeniden inşa eden *tevhid* merkezli bir değişimin

⁷⁸ Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Ankara 2013, s. 8.

⁷⁹ Kalın, a.g.e., s. 160.

eseridir. İnsanın, varoluş kaynağı olarak gördüğü Yaratıcısı ve bu varoluşun mekân temelinin oluşturan tabiat ile olan ilişkisini yeniden dizayn eden ilahi anlayış, hem bireysel bilinci hem de insanlar arası ilişkide sosyal kurumsallaşmayı doğrudan etkilemiştir. Tevhid bilinci, insanlık üzerinde dengeli ve uyumlu bir varlık bilincini ön plana çıkarmıştır. Bu bilinç insanlarda yeni bir idrak zemini oluşturmuştur. *“Kuvvet kaynağı olarak dünya üzerinde merkez-çevre farklılaşması yoktur, çünkü ‘Doğu da batı da Allah’ındır, nereye dönerseniz dönün Allah oradadır...”* (Bakara 2/115) ve ruhî kozmolojinin merkezi herhangi bir maddi ve coğrafi sınır tanımayan ortak inanç ve değerler sistemidir.”⁸⁰ Hicaz yarımadası gibi, Çin’den Mısır’a uzanan kadim medeniyetler havzasının dışında kalan bir bölgede ortaya çıkan bu tevhidi inanç, tarih sahnesi içerisinde farklı coğrafyalara yayıldıkça ve daha önceki büyük medeniyetlerin havzalarına ulaştıkça daha farklı bir nitelik kazanmıştır.

İslam medeniyetinin bir nevi prototipi konumunda olan bireyin kişilik oluşumu ve sosyalleşme süreci güçlü tevhid idrakinin bir ürünüdür. Bu idrak sağlam bir şekilde kavranıldığında süreklilik arz eden sosyal davranış biçimlerini üretmeye başlayacaktır. Sonuçta bu idrak psikolojik bir dirence dönüşecek ve siyasi, sosyal ve ekonomik bilinç düzeyini güçlendirecektir.

Geçmişten günümüze insanoğlunun bulunduğu her yerde bir medenileşme hareketi bulunmuştur. Medenileşme hareketi insanlık var olduğu müddetçe de devam edecektir. Bu süreç içerisinde doğduğu dönemden günümüze İslam medeniyeti sayesinde Müslümanlar, doğuda Çin’den batıda Endülüs’e kadar olan büyük bir coğrafyaya hâkim olmuş ve hükmettikleri yerlerde de şefkat, merhamet ve adalet üzere bir yönetim göstermişlerdir. Müslümanlar, medeniyet, kültür ve müesseselerini yukarıda da vurguladığımız gibi Vahiy-Kur’an kaynaklı tevhid anlayışıyla bina etmiş ve bizzat Allah Resulü’nün rehberliği-örnekliği ile medeniyetin gereklerini yerine getirmişlerdir. Bu anlayış ve örneklik üzerine Müslümanlar kısa bir süre içerisinde ilim, fen, sanat, iktisat, tıp, edebiyat, tarih ve felsefe gibi alanlarda hızlı bir ilerleme kaydetmişlerdir. Bu sayede İslam medeniyeti Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında büyük alanlara yayılmış ve medeniyetlerin gelişmesinde de büyük rol oynamıştır. Bu

⁸⁰ Ahmet Davutoğlu, *Medeniyetlerin Ben-İdraki*, İstanbul 2018, s. 69.

mekân idraki, İslam medeniyetinin yayılma dönemlerinde de, gerileme dönemlerinde de diğer medeniyetlerle olan birlikte yaşama ilişkisinin temelini oluşturmuştur.⁸¹

Yeni topraklara hâkim olan Müslümanlar, bu toprakları da kendi öz toprakları gibi içselleştirebilmiş, ne tümünden tasfiye yöntemi ile kalıcı bir yerleşimi ne de her an geriye dönmeyi düşünen geçici kaynak sömürgeciliğini düşünmüşlerdir. Bunun en güzel örneklerinden birini Müslümanların İber Yarımadası'na ayak bastıkları andan itibaren görülmektedir. Tarık bin Ziyad, İspanya'ya çıkarken yabancı bir kara parçasına değil, Allah'ın insanoğluna sunduğu ortak bir yaşam alanı olan bir kara parçasına çıktığı inancını taşımıştır. Bu inanç kısa sürede İspanya'da tarihin görmüş olduğu en müsamahalı medeniyetin doğmasını sağlamıştır. Sürecin sonu olan Gırnata'nın düşmesine kadar Endülüs; Müslümanların, Yahudilerin ve Hristiyanların ortak medeniyet havzası haline gelmiştir. Bu zemini sağlayan unsur İslam medeniyetinin tevhid anlayışı ile kurmuş olduğu mekân idrakidir.⁸²

Böyle bir medeniyet tabi ki İslam dinini kabul etmiş milletlerin el birliği ile meydana getirdikleri bir medeniyettir. Ortaya çıkan bu medeniyetin asırlarca hâkim olduğu bölgede ve çevresinde en yüksek medeniyet olduğunu inkâr edilemez ki Müslümanların elleriyle yükselen İslam medeniyeti günümüz Batı medeniyetinin gelişmesinde de önemli bir yere sahiptir. Hatta Batı dünyasının yeniden doğuşu olarak görülen Rönesans'ın ortaya çıkmasında, oluşturduğu zemin itibarıyla İslam medeniyetinin katkısı reddedilemez bir gerçektir.⁸³ Bir medeniyetin ortaya koyduğu yaratıcı eserler ve manevi değerler, düşünce alanında sağladığı zenginlikler ve gerçekleştirdiği maddi ilerlemeler o medeniyetin seviyesini de ortaya koyacaktır. İslam medeniyetinin başlangıçtan itibaren maddi ve manevi alanlardaki gelişimini göz önünde tutarsak ne denli yüksek bir seviyeye ulaştığını da görmemiz mümkün olacaktır. Başlangıçta tercüme faaliyetleri ile başlayan ilmi araştırmalar serüveni, daha sonra gelişerek Müslümanların kendi eserlerini ortaya koymalarıyla devam etmiştir. Bu çalışmalar ilk zamanlar Kur'an, hadis, kelam, fıkıh gibi alanlarda ortaya çıksa da ilerleyen zamanlarda daha geniş bir yelpazeye ulaşmış ve tarih, coğrafya,

⁸¹ Davutoğlu, a.g.e., s. 71.

⁸² a.g.e., s. 72.

⁸³ Ziya Kazıcı, *İslam Kültürü ve Medeniyeti*, İstanbul 2019, s. 13.

astronomi, tıp, felsefe, matematik, mimarî, iktisat ve sosyoloji alanlarında da örneklerini vermeye başlamış, hatta bazı alanlarda zirveyi yakalamıştır.

İslam medeniyetinin doğuşu ve ardından hızlı gelişimi ele alındığında, özellikle beşeri ve coğrafi olarak dünyanın en verimli bölgesinde doğup geliştiği ve büyük bir mirasın üzerine kurulduğu görülmektedir. Özellikle bir medeniyet olarak düşündüğümüzde çok hızlı bir gelişim sağlamıştır. Bunun en büyük nedeni, bölgedeki geçmiş medeniyetlerin tecrübelerinden de yararlanarak ortaya konulan yeni söylemler ve hayata geçirilen ilahi kanunlardır. İslam medeniyeti genel çerçeve olarak, bölgenin geçmişinde var olan Mezopotamya, Mısır, Yunan ve Fars medeniyetlerinde de görülen dinin hâkim olduğu bir yapıya sahiptir. Bu bakımdan İslam dini, yeni ortaya çıkan medeniyete ismini vermekle kalmamış, hali hazırda bölgede bulunan kültür ve medeniyetleri de şekillendirmiştir. Medeniyetin gelişim ve genişleme dönemlerinde karşısına çıkan seküler medeniyetlere karşı da dini karakterli bir medeniyet olarak sağlam bir duruş sergilemiştir. Şüphesiz bu sağlam duruşun beslendiği, medeniyetin gelişimini ve devamını sağlayacak kaynakların olması gerekmektedir. İslam medeniyetin ana kaynaklarına baktığımızda özellikle ilahi bir altyapı olduğuna şahit olmaktayız. Yani kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerim ve onu bizzat yaşamıyla örneklendiren peygamberimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünneti (Hadis-i Şerifler) görülmektedir. Tabi ki İslam medeniyetinin bunların yanında, hali hazırda üzerinde ortaya çıktığı coğrafyada var olan ve geçmiş medeniyetlerin kültür ve medeniyet tecrübelerinden, İslam dinini kabul etmiş yeni milletlerin kültürlerinden ve İslam müesseselerinden de faydalandığını söylemek mümkündür.⁸⁴

5.3. Kur'an-ı Kerim

Vahiy sözlükte “gizli konuşmak, emretmek, ilham etmek, imâ ve işaret etmek, süretli ve gizli telkinde bulunmak, fısıldamak, yazı ile bildirmek” gibi manalara gelmektedir. Allah'ın insanlarla uzun bir tarihi kapsayan haberleşmesidir.⁸⁵ Semavi dinlerin sonuncusu İslam dininin temel kitabı olan Kur'an-ı Kerim, yirmi üç yıl gibi

⁸⁴ Kazıcı, a.g.e., s. 14.

⁸⁵ İsmâil Râci el-Fârûkî, *İslam Kültür Atlası*, çev. M. Okan Kibaroglu, İstanbul 1999, s. 111.

bir süre içerisinde, kümülatif bir süreç içerisinde vahyedilmiş olan, Allah'ın (c.c.) kelimeleridir. Çeşitli vahiy yollarıyla nazil olan Kur'an-ı Kerim, dönemin ön planda olan ve bölgenin kullandığı dil olan Arapça olarak dilinde indirilmiştir. Zenginlik ve kapasite olarak beşeri kitaplarla kıyaslanamaz olan Kur'an-ı Kerim, özellikle dil ve edebiyat yönüyle kendine has bir üsluba sahip manevi bir yapıdadır.

Kur'an-ı Kerim, ilk vahyin nazilinden günümüze ve de geleceğe, insanların ihtiyaçlarına ana hatlarıyla cevap verebilecek tarzda tanzim edilmiş bir kitaptır. Bu manada Kur'an ayetleri içinde bulunulan duruma uygun bir muhteva taşımaktadır. Çeşitli ilimlere ışık tutan bir kaynak olan Kur'an-ı Kerim, kesinlikle bir sahaya tahsis edilmiş bir kitap değildir. İçeriğinde inanç, ibadet ve muamelat olmak üzere hayata tesir eden üç alanı ön plana çıkaran, bunların yanında farklı mevzuları da ihtiva eden bir hayat kitabıdır.

İslam medeniyetinin hızlı bir şekilde gelişmesi ve genişlemesinin en büyük sebebi hiç şüphesiz Kur'an'ın bu medeniyete kaynaklık etmesidir. Zira İslam medeniyetinin ön olana çıkardığı aile, ahlak, hukuk, iktisat, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi konular temelde bu kaynağın destekleyici gücüne dayanmaktadır.

5.4. Sünnet (Hadis-i Şerifler)

İslam medeniyetinin dayandığı kaynaklardan ikincisi hadis-i şeriflerdir. Yani, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sözleri, hareketleri ve takdirleridir. Kur'an-ı Kerim ayetleri, vahy-i metlûv' yani lafzıyla ve manasıyla Hz. Muhammed'e (s.a.v.) okunmuş vahiy, hadis-i şerifler ise vahy-i gayr-i metlûv' yani manası peygambere ilham edilen lafızlardır. Kur'an-ı Kerim'de *"Allah ve Resûlü bir iş hakkında hüküm verdikleri zaman, hiçbir mü'min erkek ve hiçbir mü'min kadın için kendi işleri konusunda tercih kullanma hakları yoktur. Kim Allah'a ve Resûlüne karşı gelirse şüphesiz ki o apaçık bir şekilde sapmıştır"*⁸⁶ buyurularak Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünnetinin ehemmiyeti vurgulanmıştır. Sünnet, Kur'an'a göre ikinci sırada yer almaktadır. Yani onun görevi Kur'an'ın beyanını aydınlatmak, gayelerini

⁸⁶ el-Ahzab, 33/36.

misallendirmek ve açığa çıkarmaktır. Kur’ânî ifadenin umûmi olduğu yerde, uygulanabilir hale getirmek için sünnet onu ayrı ayrı göz önünde bulundurur ve hususi olduğu yerde de sünnet, diğer ayrıntılara dayalı tahmini mümkün kılmak için onu genişletir. Filistinli düşünür el-Fârûkî “*Sünnet’in değeri ve İslam’a uygunluğu bütün Müslümanlar tarafından evrensel olarak tanındı. Müslümanların onu dinî, hukukî, etnik, sosyal, iktisadî, siyasi ve milletler arası faaliyetlerde yerine getirmelerinin lüzumu hepsi tarafından hissedildi. Böylece sünnet, gereğinin yapılması bütün Müslümanlar üzerine geçerli olan İslam’ın ikinci kaynağı olarak başlangıçtan itibaren göz önüne alındı*”⁸⁷ sözleriyle sünneti tanımlamaktadır.

Günümüzde peygamberimizin hadislerini ihtiva eden eserler mevcut olup, bunlardan en meşhurları olan ve hadis literatüründe Kütüb-i Sitte diye anılan altı hadis kitabı: Muhammed b. İsmail Buhârî’nin “Sahih-i Buhârî”si, Müslim b. Haccac’ın “Sahih-i Müslim”i, Ebu Davûd’un “es-Sünen”i, Tirmizi’nin “es-Sünen”i, Nesâî’nin “es-Sünen”i ve İbn-i Mâce’nin “es-Sünen”idir.

5.5. Geçmiş Kültür ve Medeniyetler

İslam medeniyeti, doğduğu toprakların geçmişinde bulunan medeniyetlerin aktardıkları tecrübelerden elbette yararlanmıştır. Çünkü İslam dini, genel bir mantalite olarak doğru, iyi ve güzel olan her şeye kucak açan bir anlayışa sahiptir. Kur’an’ın sık sık geçmiş kavimlerden bahsetmesi de buna delalet etmektedir. Zira geçmiş medeniyetlerden bize aktarılanlar yaşanmış ve tecrübe edilmiş bilgilerdir.

Ayrıca İslam, ilk dönemlerinden itibaren çevresindeki medeniyetlerle de iletişim kurmuş ve bilgi yollarını her daim açık tutmuştur. Hendek Savaşı stratejisi üzerine istişare de bulunan Müslümanlar, farklı bir medeniyetten aralarına katılan Selman-i Farisi’nin doğup büyüdüğü topraklardan tecrübe ettiği bir bilgi üzerine karar kılmış ve böyle önemli bir savaşta uygulamaya koymuşlardır. Çin Medeniyeti’nden alınan kâğıt yapımı, barut ve pusula, Hint Medeniyeti’nden alınan matematik ve astronomi gibi bilgi ve ilimler bunlara örneklerdir.

⁸⁷ el-Fârûkî, a.g.e., s. 129.

Ancak, verilebilecek en önemli örneklerden biri hiç şüphesiz Abbasi halifesi Me'mun döneminde (813-833) başlayan ve Bağdat'ta 830'da kurulan Beytü'l-Hikme ile hız kazanan tercüme faaliyetleridir. Dönemin farklı din, dil, millet ve kültürlerine mensup birçok mütercim Beytü'l-Hikme'de toplanmıştır. Farklı medeniyetlerden toplanan, geçmişin ve dönemin tecrübelerini, bilgi birikimini ve ilmini aktaran eserler Arapçaya tercüme edilmiştir. Tercüme faaliyetleri Müslümanların özellikle felsefeyle tanışmasına, Yunan, Fars, Çin, Bizans ve Hint kültür ve medeniyetlerini öğrenmelerine vesile olmuştur. Müslümanların elde etmiş oldukları bu birikimler daha sonra kurulacak İslam devletleri için çok önemli yere sahip olmuştur. Bunun en bariz örneğini Endülüs Emevi Devleti teşkil etmektedir.

5.6. İslama Dâhil Olan Milletlerin Kùltürleri

İslam Devleti'nin sınırlarının kısa zamanda genişlemesi, Müslümanların yeni kùltürlerle tanışmasına ve İslama dâhil olan yeni insanların getirmiş olduğu anlayışlarla muhatap olmasına sebep olmuştur. Yeni gelen kùltür ve edinimler, az çok değışimlere uğramakla beraber İslam kùltürüyle harmanlanmıştır.

İslam Medeniyeti'ne kaynaklık eden başlıca üç kùltürden bahsetmek mümkündür. Bunlar Arap kùltürü, Fars kùltürü ve Türk kùltürüdür. Bu kùltürlerin özellikle zengin dil ve edebiyatlarının birbirleriyle etkileşimi İslam Medeniyeti içerisinde dil ve edebiyatın zirveye ulaşmasında önemli bir etkiye sahiptir. Edebiyatın yanında özellikle Fars medeniyetiyle tanıştıktan sonra İslam Devleti'nde mimari ve süsleme sanatının da geliştiğı görölmektedir. İslam öncesi Türk kùltürünün ön plana çıktığı alan hiç şüphesiz harp sanatıdır. Bu sebeple Türk kùltürü İslam Medeniyeti'ne dâhil olduktan sonra, özellikle Abbasiler Dönemi'nde devletin askeri teşkilatı Müslüman Türklere verilmiş ve hatta halifenin koruma ordusu bunlardan teşkil ettirilmiştir.⁸⁸

⁸⁸ Baltacı, a.g.e., s. 44.

Bunların yanında hiç şüphesiz Arap, Fars ve Türk kültürlerinin yanında farklı milletlere mensup olan Müslümanların da İslam Medeniyetinin gelişmesinde önemli katkıları bulunmaktadır.

5.7. İslam Dininin Ritüelleri

İslam medeniyeti; tevhidi bir anlayış üzerine kurulmuş, Kur'an ve sünnetle beslenmiş, geçmiş kültür ve medeniyetlerden tecrübeler edinmiş, İslama dâhil olan milletlerin kültürleri ile zenginleşmiş, ferdi, ailevi, toplumsal ve uluslararası faaliyetleri kapsayıcı birçok ritüel ile desteklenerek sağlam bir alt yapı oluşturmuştur.

İslam dininin kabulü, hayat ile ölüm arasında Müslümanlar tarafından sayısız defa tekrarlanan bir şahitlikle başlamaktadır. Kelime-i Şehadet olarak adlandırılan bu *şahitlik* aynı zamanda bir sahiplenişliktir. Yüce Allah'ı (c.c.) birleme ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Allah'ın (c.c.) elçisi olduğunu tastikleme ile başlayan bu süreçte birey, aslında ciddi bir eğitime tabi olarak İslam toplumunun içerisinde canlanan müesseselerin devamını sağlayan bir fert olmaktadır.

Müslüman birey dinin özünü sahiplenmekle artık muamelata giriş yapmak zorundadır. İslam dininin muamelat kısmı hayatın içerisinde bireye genel bir zihniyet oluşturma çabasıdır. Atılan adımın devamında *namaz* ile muhatap olunur. Namaz ise bireysel olduğu kadar, toplum için de bir disiplindir. Bu ibadetle bireyler temizlikle başlayan sağlıklı ve düzenli bir hayata alıştırılmaktadır. Namaz bireyde maddî-manevî arınmayı sağlamakla kalmamakta, içerisinde barındırdığı ritüellerle bireyi, hayatla ve onun problemleriyle karşılaşmaya hazır hale getirmektedir. Namaz, bireyde bu değişimleri gerçekleştirirken cemaat halinde eda edildiği zaman, aynı saftaki Müslümanları sosyal ve siyasi eşitliğe, evrenselliğe ve kardeşliğe de teşvik etmektedir. Böylelikle namaz, Müslümanlar arasındaki bütünleşmeyi de sağlamış olmaktadır.

Müslümanları namaz ile bir nevi disiplinize eden İslam dini, *oruç* ile hayatlarındaki ritmi tasarlamaktadır. Rahmet ayı olarak nitelenen Ramazan ayı, Müslümanların sevinçlerini paylaştığı bir kucaklaşma ayıdır.

Toplumda ortak yaşamı öngeren İslam dini, Müslümanlar arasındaki *zekât* müessesesini geliştirmiş ve böylelikle zengin ile fakir arasındaki mali dengeyi de korumuştur. Yardımseverliği kurumsallaştıran İslam, bireyin paylaşabilmesini bir sistematik içerisinde gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Böylelikle bireyler arasındaki mali dengeyi sağlayarak toplum içerisindeki huzuru da artırmaya çalışmıştır.

İslam dini bireyleri belli ritüeller aracılığıyla disiplinize ettikten sonra, evrensel kardeşliğin bir üyesi olmaları adına Müslümanları *hac* ibadeti ile muhatap kılar. Bu ibadet ile farklı milletlere ve kültürlere mensup inananların aynı statüye sahip olarak İslam medeniyetini ayakta tutacak olan kardeşlik müessesesini inşa etmeleri sağlanmıştır.

Hiç şüphesiz muamelat ile kurulan bu müesseseler İslam medeniyeti için büyük öneme sahiptir. Fakat medeniyetler için en temel müessese *aile*dir. Çünkü aile toplumu oluşturan en küçük birimdir. Evlilik ile başlayan bu müessese nesli koruyabilmenin yegâne teminatıdır. Devletin nüfusunu oluşturmak, sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik sistemlerini desteklemek için nesilleri hazırlamak, bütün vatandaşların refahını sağlamak ve gerektiği zaman savunma pozisyonuna girmek ailenin görevlerindendir.

İslam medeniyetinin dinamiklerinden olan *camii, medrese ve vakıf* müesseselerini de zikretmek gerekmektedir. Özellikle cami İslam medeniyetinde merkezi öneme sahiptir. Ölçüleri, yerleşimi, ihtişamı dikkate alınmaksızın, cami her yerde aynı görevi üstlenmiştir. İnşa edildiği andan itibaren hiçbir insanın mülkünde olmayan ve “Allah’ın Evi” olarak nitelenen cami, Müslümanlar için bir buluşma mekânı niteliğindedir. İslamın ilk yıllarından itibaren ortak bir payda olan cami, yönetimi ve eğitimi de içeren birçok alanda Müslümanların merkezi olmuştur. Eğitim açısından büyük öneme sahip olan camiler sistemli bir medrese usulünün başlangıç noktası olmuşlardır. Sahip oldukları yere binaen cami ve medreselerin ciddi bir şekilde desteklenmesi için vakıf müessesesini ortaya çıkaran İslam medeniyeti günümüzde de devam eden bu sistemle medeniyetinin dinamiklerini her daim canlı tutmayı başarmıştır.

Zikredilen müesseselerin zirvesini ise *hilafet* teşkil etmektedir. Devlet ve hükümetle eş anlamlı olan hilafet, aslında diğer bütün müesseselerin temeli, zemini ve destekleyicisidir. Hilafet, Kur'an ve şeriatın tatbikidir. Toplumda adil hüküm verebilmek, insanlar arası ilişkileri düzenleyebilmek ve güvenliklerini sağlayabilmek için bir sistem kurmak zorunludur. İşte bu organizasyonun adı hilafettir. Müslümanlar bu gaye ile her fırsatta hilafetin kurulması için büyük çaba sarfetmişlerdir.

Kısacası İslam medeniyeti kendi inşasını sağlam dinamiklerle beslemiştir. Sahip olduğu yerlere bilim, sanat ve ahlakı yerleştirmek için çaba sarf etmiş ve imar yoluna gitmiştir. Yetiştirmiş olduğu birçok bilim adamıyla yüzyıllar boyunca bu alanın öncülüğünü yapmıştır. Özellikle tıp, matematik, astronomi, mimari ve felsefe alanlarında Batı Medeniyeti'ne etkisi bulunan İslam âlimleri uzun dönemler üniversitelerde ders olarak okutulmuşlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS İSLAM MEDENİYETİ'NİN OLUŞUMUNDA “SİYASİ SÜREÇ”

1. ENDÜLÜS COĞRAFYASI

Tarih sahnesinde *insanı* araştıranlar, yaşananların coğrafya ile şekillendiğini ve tarihi coğrafyasız inşa etmenin mümkün olmadığını göreceklidir. Tarihi inşa eden insanın bir taraftan coğrafyaya hükmettiği görülürken diğer taraftan İbn Haldun'a atfedilen “*Coğrafya kaderdir*” cümlesinden de çıkarılabileceği gibi coğrafyanın onu biçimlendirdiği ve de biçimlendirmeye devam edeceği kaçınılmaz bir gerçektir. Hâl böyle olunca coğrafya ile beşer arasındaki etkileşim medeniyet, kültür ve siyasi şekillenmeleri de beraberinde getirmiştir. Bu sebeple fiziki ve beşerî coğrafyayı bilmek, bir ülkenin tarihini öğrenmede önemli bir yere sahiptir.

1.1. Fiziki Coğrafya

Geçmişte “*Hispania*” ya da “*Spania*” olarak anılan, Müslümanların “*Endülüs (el-Endelus)*” diye adlandırdığı, günümüzde ise Portekiz ve İspanya Devletlerini üzerinde barındırmaktadır. İber Yarımadası; kuzeydoğusunda Pirene Dağları ile Avrupa'dan, güneybatısında Cebel-i Tarık Boğazı ile Afrika'dan ayrılmaktadır. Doğusunda Akdeniz, Batısında Atlas Okyanusuna kıyıları bulunan İber Yarımadası'nın orta kesimini “*Meseta*” denilen yüksek bir plato kaplamaktadır. Bu plato Sierra de Grados ve Sierra de Guadarrama (Vâdî Cıbaru'l-Ramle) ile ikiye ayrılarak kuzeyde Eski Kastilya'yı, güneyde ise Yeni Kastilya'yı oluşturmaktadır. Yarımada Galícia (Cillikiye) kıyılarında ılıman ve her mevsim yağışlı okyanusal iklim, iç kesimlerde karasal iklim, Akdeniz kıyılarında ise Akdeniz ikliminin hâkim olduğu görülmektedir.⁸⁹

⁸⁹ Sâid el-Endelûsî, *Kitâbü't-Ta'rîf bi-tabakâtü'l-ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014, s. 166.

Yarımada sahip olduğu dağların çokluğu ile geniş ormanlara ve içlerinde yetişen birçok ürüne, verimli ovaları sayesinde de ürün çeşitliliğine sahiptir. Er-Razi'nin ifadesiyle Endülüs toprağı cömert, ovaları verimli, su kaynakları zengin, zehirli hayvanları çok az, iklimi ise dört mevsimde de insanı rahatsız etmeyecek şekilde ılıman, yaz kış meyvesi eksik olmayan, nadide bitkilerin bulunduğu bir ülkedir. Coğrafyacı el-Bekrî Endülüs topraklarının çok verimli olduğunu, bu bakımdan Suriye'ye, ikliminin ılımanlığından Yemen'e, toplanan vergi miktarının yüksekliğinden dolayı Ahvaz'a, deniz ürünlerinden sağlanan yararın fazlalığıyla Aden'e, değerli taşlar ve madenlerinden dolayı Çin'e, güzel kokularıyla Hindistan'a benzeterek dünyanın tüm güzelliklerinin bu coğrafyada toplandığını söylemiştir.⁹⁰ Buna mukabil Endülüs coğrafyasının iç kesimlerinde hâkim olan kara iklimi yazların sıcak ve kurak geçmesine neden olmaktadır. Dönemin insanlarını etkileyen bu durumu bir başka coğrafyacı el-Uzrî şu sözlerle anlatmaktadır: *“Tudmir Nehri'nin bitişiğinde şehrin çiftliklerini sulayan su dolapları vardı. Sugura Nehri'nden su taşıyan bir kanal Mürsiyeliler'in tarlalarının içinden geçip Orihuela'ya bağlı Kavs köyüne ulaşırdı. Orihuelalılar daha sonra bu nehirden başka bir kanal açtılar ve Katrullât'a kadar uzattılar. Bu kanalın uzunluğu 28 mildi. Sulama güneyde Almoradi ve Elcezire'ye kadar devam eder ve nehir burada denize dökülür...”*⁹¹ Bunlara ilave olarak el-Abbadi, Endülüslü ünlü tarihçi İbn'ul Hatib'in bu topraklarla ilgili olarak hemen hiç yağmur almadığı, yılan çıyana yurt olduğu beyanını da eserinde zikretmiştir.⁹²

1.2. Beşerî Coğrafya

Coğrafyayı, insanı her yönden etkileyen bir faktör olarak düşündüğümüzde, Endülüs'ün beşerî coğrafyasını fiziki coğrafyasından bağımsız düşünmek de mümkün olmayacaktır. Yarımada tarih boyunca kuzeyde Pirene Geçidi'nin, güneyde ise Cebel-i Tarık'ın sağladığı Kuzey Afrika ile Kıta Avrupa'sı arasında bir köprü vazifesi görmüş, buna bağlı olarak da tarihsel süreç içerisinde demografik yapı

⁹⁰ Ahmed b. Muhammed El-Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, nşr. İ. Abbas, Beyrut 1988, s. 126.

⁹¹ el-Uzrî, *Nusûs'an tersî'u'l-ahbâr ve tenvî'u'l-âsâr*, nşr. A. El-Ehvânî, Madrid 1965, s. 1.

⁹² el-Abbâdî, *Müşâhedâtu Lisaneddin İbn'il-Hatib*, İskenderiye 1958, s. 41.

fazlasıyla çeşitlilik göstermiştir. İber Yarımadası'nın nüfusunun VII. yüzyıl başlarında 4 milyon olduğu, X. yüzyıla gelindiğinde ise sadece Müslümanların hâkimiyetindeki İspanya topraklarında 7 milyon civarında insanın yaşadığı tahmin edilmektedir.⁹³ (Yarımadanın günümüz nüfusu; Portekiz 10,27 milyon, İspanya 46,93 milyon olmak üzere toplam 57,20 milyondur.)⁹⁴

Endülüs coğrafyasını yerli halk ve dışarıdan gelenler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Yerli halkı, Müslümanlar yarımadaya girdikleri dönemde burada yaşayan topluluklar oluştururken dışarıdan gelenleri, fetihler için yarımadaya gelen Müslümanlar teşkil etmektedir. Yerli halkı ise iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grup “*Hispana-Godos*” denilen topluluktur. Bu topluluk, din olarak Katolik Hristiyanlığı benimseyen ve öteden beri İspanya topraklarında yaşayan yerli kabileler ile Roma hâkimiyeti döneminde buraya yerleşen asker ve idareci toplulukların kaynaşmasıyla ortaya çıkan Hispano-Romenler ve Germen kökenli Vizigotlardır. İkinci grup ise milattan önce bu topraklara geldikleri tahmin edilen Yahudilerdir. Müslüman hâkimiyeti altında zimmi statüsünde varlıklarını muhafaza eden gerek Hristiyan gerekse Yahudilere “*Ehlü’z-zimme*” denilmiştir. Ancak Hristiyanlar, “*Araplaşanlar*” anlamındaki “*Musta’ribler*” adıyla anılmaktadır.⁹⁵

Endülüs nüfusunun dışarıdan gelenler kısmını, fetih için bu topraklara gelen Müslüman Araplar ve Berberiler oluşturmaktadır. İlerleyen yıllarda yerli halktan İslam’a girenler de Müslüman nüfus içinde yerlerini almışlardır. Özellikle X. yüzyıl itibariyle çoğunluğu onlar teşkil etmişlerdir. Yerli halktan Müslüman olanlara “*Müvelled / Müvelledler*” denilmiştir. Yarımadada bulunan Müslüman nüfuza zamanla iki unsur daha dâhil olmuştur. Bunlardan birincisi Avrupa’dan ve Hristiyan İspanya’dan getirilip sarayda İslami terbiye ile yetiştirilen sonrada ordu ve idare bünyesinde görevlendirilen “Saklabiler”dir. İkincisi ise posta ve askeri hizmetler için Afrika’dan getirilen zenciler yani “Sudanlılar”dır.⁹⁶

⁹³ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, Ankara 2016, s. 27.

⁹⁴ Eurostat verileri kullanılmıştır, 2019.

⁹⁵ İsmail Hakkı Atçeken, *İslam Tarihi ve Medeniyet*, C. 4, İstanbul 2018, s. 14.

⁹⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, nşr. M.A. Mekki, C. V, Beyrut 1973, s. 15.

Fetih süreciyle birlikte Endülüs'ün nüfus bakımından etkilediği bir coğrafya da Mağrib'dir. Bu coğrafya Yakın Mağrib (Libya), Orta Mağrib (Tunus ve Cezayir) ve Uzak Mağrib (Fas ve Moritanya) olarak üç kısımda ele alınabilir. Tunus'un üzerinde yer aldığı topraklara “İfrikkiye” adı verilir.⁹⁷

Mağrib'deki nüfus yapısının Endülüs'ü ciddi bir şekilde etkilemiştir. Fetih sürecinde ve sonrasında özellikle askerî ihtiyacın karşılanmasında Mağrib Endülüs için bitmek bilmeyen bir kaynak olmuştur. Murabıtlar ve Muvahhidler dönemini de göz önüne alırsak Hristiyanlara karşı Mağrib her daim bir kalkan görevi görmüştür.

İber Yarımadası'nda Roma döneminde şehirleşme hususunda kaydedilen gelişme, Endülüs döneminde ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Endülüs dönemine ulaşan Roma dönemi şehirleri, hem yüz ölçümü bakımından hem nüfus bakımından ciddi gelişme sağlamıştır. X. yüzyılda Kurtuba'nın nüfusu 250 bin civarındayken, Orta ve Batı Avrupa'da nüfusu bu kadar kalabalık başka bir şehir bulunmamaktadır. XVI. yüzyılda İspanya'nın en kalabalık şehri olarak bilinen İşbiliye'nin 130 bin dolaylarında nüfusu olduğu bilinmektedir.⁹⁸

1.3. Siyasi Coğrafya

Afrika ve Avrupa arasında köprü görevi görmesi, arazi ve iklim yapısı, su kaynaklarının bolluğu ve toprağının verimli olması dolayısıyla yarımada; tarihte farklı ırkların, etnik unsurların ya da dinlerin karşılaşma ve kaynaşma noktası olmuştur. Bunun yanında yarımadanın coğrafyada bulunan dağlar ve nehirlerle birbirinden ayrılmış parçalı yapısı, aynı ülkeyi farklılıkların ayrışma ve çatışma alanına dönüştürmüştür. Siyasi parçalanmalar kaçınılmaz olmuştur. Bu bağlamda Fransa'nın güneyine kadar hâkimiyet altına alınan bazı bölgeleri Frankların geri almaları neticesinde, IX. yüzyılın başlarında, yaklaşık üç asır boyunca fazla bir değişikliğe uğramayan yeni bir Endülüs siyasi coğrafyası teşekkül etmiştir. 1031 yılında Endülüs Emevileri'nin yıkılmasından sonra coğrafyada birçok küçük devletçik ortaya çıkmış ve bu dönem “Mülûkü't-Tavâif” olarak adlandırılmıştır.

⁹⁷ Özdemir, a.g.e., s. 27.

⁹⁸ a.g.e., s. 30.

Dönem içerisinde Müslüman emirlerin kendi aralarında çekişmelerini fırsata çeviren Kastilla Krallığı; Tuleytula, Kulumriye gibi bazı önemli şehirleri Müslümanların elinden alarak Endülüs coğrafyasının dışında bırakmıştır. XII. ve XIII. yüzyıllarda ise Mağrib'den gelen Berberi kökenli Murabıtlar ve Muvahhidler, Endülüs coğrafyasını kuzeyde örgütlenen Hristiyan kralların başlattığı Reconquista hareketine karşı korumaya çalışmışlardır. Müslümanları Endülüs topraklarından atmayı hedefleyen bu hareket ile hızlı bir ilerleme kaydettiler ve XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Gırnata, Mâleka ve Cebel-i Tarık dışında tüm Endülüs toprakları Hristiyanların hâkimiyeti altına girmiştir. Müslümanların elinde kalan topraklarda Nasriler/Ahmeriler Devleti (1232-1492) kurulmuş ve devlet iki yüz elli yıl ayakta kalmayı başarmıştır. 1492 yılına gelindiğinde ise Gırnata'nın düşmesiyle Endülüs topraklarındaki Müslüman hâkimiyeti de tamamen sona ermiştir.⁹⁹

2. FETİHLER / ENDÜLÜS'ÜN FETHİ (711-714)

2.1. İslam Fethi Öncesi İspanya

M.Ö. XI. yüzyılda Kuzey Afrika'dan İspanya kıyılarına geçen Fenikeliler burada kurdukları koloniler ile yarımada'nın ilk sakinleri arasında yer almıştır. Daha sonra kolonileri ele geçiren Kartacalılar ülkenin tamamına hâkim bir pozisyona gelmişlerdir. M.Ö. IX. yüzyıldan sonra Yunanlılar da İspanya kıyılarında koloniler tesis etmişlerdir. Aynı dönem içerisinde Pireneleri aşan Keltlerin istilas ve İberlere karışması sonucu Keltiberler olarak bilinen halk ortaya çıkmıştır. M.Ö. II. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına giren İspanya toprakları zaman zaman Kuzey Afrika'dan gelen halkların ve Frankların istilalarına da uğramıştır. İspanya'da kalıcı iz bırakan Romalılar, kolonilerin kurulmasıyla yerli halka kısmi yurttaşlık hakkı verse de zamanla yerli halk, yurttaşlığı elinde olan köleler olduklarını düşünmeye başlamışlardır. Buna mukabil Roma hâkimiyetinin zayıflamasıyla Suevler (Suevos), Vandallar (Vandals), Alanlar (Alanos) ve Vizigotlar (Godos/Vizigodos) gibi barbar Germen topluluklarının hücumlarına maruz

⁹⁹ Özdemir, a.g.e., ss. 31-33.

kalan İspanya toprakları ve halkları, köle konumunda olmayı daha özgür bir halk olmaya yeğleyerek istilacı barbarların hâkimiyetini tercih etmiştir.¹⁰⁰

M.S. 460 senesinden itibaren İspanya üzerinde Vizigotların hâkimiyeti görülmektedir. Kısa süre içerisinde Bask bölgesi dışında ülkenin çoğunluğunu ele geçiren Vizigotlar Roma ile yaptıkları ittifak ile de istilacı Germen topluluklarını ülkeden çıkarmışlardır. Ve yoğun bir şekilde İspanya topraklarına Vizigot nüfusunu yerleştirmişler ama devler tecrübesi ve geleneği olmayan Vizigotlarda istikrarlı bir irade oluşturmamışlardır. (468-711) Roma döneminde oluşan toplum yapısını devam ettiren Vizigotların; insanları imtiyazlılar, imtiyazsızlar ve köleler şeklinde sınıflandırması ilerleyen zamanlarda orta ve alt tabakalar arasında hoşnutsuzluğa ve gerginliğe yol açmıştır. Durum üzerine ilk protestoları kiliseler organize etmiş ve özü itibarıyla dinî bir mahiyete sahiptirler. Katolik mezhebine mensup olan İspanya halkı, sapkın olarak gördükleri ve Vizigotların benimsediği Arius'un görüşlerinden dolayı protestolar organize etmiştir. Arianist Vizigot idarecilerin Katolik halka baskı uygulamasına rağmen kilise memnun olmamıştır. Katoliklerin Arianizm'e karşı savaşma arzuları Vizigotların sert tedbirler almalarına neden olmuş ve olaylar daha da alevlenerek siyasi bölünmeye yol açmıştır.¹⁰¹

Katolik kilisesi için gerçek zafer yılı olarak kabul edilen 589 senesindeki gelişmeler, Vizigot idarecilerini çok zor duruma düşürmüştür. Onlar da çareyi topluca mezhep değiştirip Katolikliğe geçerek bulmuşlardır. Böylece Katolik mezhebi ülkenin resmi mezhebi haline gelmiş ve din adamları kaybettikleri nüfuzlarına tekrar kavuşup devlet idaresinde söz sahibi olmuşlardır. Katolikliğin resmi mezhep hâline gelmesiyle birlikte, ülkede güçlü durumda olan Yahudiler din birliğinin önünde engel olarak görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde Yahudilerin ülke ticaretinde önemli bir yere sahip olması, sadece dinî birlik önünde engel teşkil ettiklerini değil bunun ekonomik boyutunun da olduğunu göstermektedir. Hâl böyleyken Yahudilerin maruz kaldığı bu durum, ülke ekonomisinin de sarsılmasına

¹⁰⁰ Özdemir, a.g.e., s. 37.

¹⁰¹ a.g.e., ss. 38-41.

ve kötülemesine sebep olmuştur. Ayrıca alınan bu zorlayıcı tedbirler Yahudileri İspanya dışında bir yardımı bekler duruma getirmiştir.¹⁰²

İstikrara mâni olan ve Vizigot hâkimiyetini zorlaştıran bir diğer husus da taht konusunda çıkan anlaşmazlıklar olmuştur. Kral olacak kişinin belirlenmesinin veraset sistemiyle değil de seçimle gerçekleşmesi, gücü elinde bulunduranların taht üzerindeki emellerini arttırmakta ve iç savaşların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Toplamda otuz üç Vizigot kralından on birinin bu çatışmalar esnasında ya da suikastlar sonucu öldürülmesi, bu durumu daha iyi açıklayacak ve Müslümanların İspanya'yı fethetme sürecinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Yönetimin sondan bir önceki Vizigot kralı Witiza (702-709), bu kargaşanın önüne geçmek adına krallığı veraset sistemine bağlamak istemiş ve oğlu Achila'yı veliaht prens ilan etmiştir. Kral Witiza, 709'da vefat ettiğinde, Tarraconensis ve Septimania'nın idaresinden sorumlu olan Achila, muhalif asilzadeler ve devlet adamları tarafından Toledo'ya alınmamış ve aynı yıl içinde Baetica dükü Rodrigo (Rodric) kral olarak ilan edilmiştir. Bu olay ülkeyi bölünmenin eşiğine getirmiş ve Witiza'nın oğullarını ülke dışında yardım arayışına sürüklemiştir. Aynı Yahudiler gibi dış yardım arayan Witiza'nın oğullarının durumu ve ülkenin içerisinde bulunduğu ekonomik durum artık İspanya'yı İslam fethine hazır hâle getirmiş, şartları tamamen olgunlaştırmıştır.¹⁰³

2.2. Müslümanların İspanya'ya Karşı İlk Fetih Hareketleri

Asr-ı Saadet döneminden itibaren gelişen İslam fetihleri, Hz. Ebubekir'in Sasaniler üzerine gönderdiği ordular ile farklı bir boyut kazanarak gittikçe güçlenen ve üç koldan yayılan bir hâl almıştır. Sınırlar, Doğu istikametinde Sasani İmparatorluğu'na son verilmesiyle Çin'e kadar ulaşırken; fetihler, güneybatıda Anadolu'da İstanbul hedef alınarak Bizans üzerine gidilmesiyle, batıda ise Hz. Ömer zamanında Mısır'ın fethedilmesiyle ve tüm kuzey Afrika'nın yani Yakın, Orta ve Uzak Mağrib'in fethiyle devam etmiştir.

¹⁰² Özdemir, a.g.e., ss. 41-43.

¹⁰³ S. M. İmamuddin, *Muslim Spain*, Leiden 1981, s. 14.

Hız. Ömer zamanında (634-644) komutasını Amr b. el-As'ın gerçekleştirdiği İslam orduları Yakın Mağrib'i (Libya) fethederken; Ukbe b. Nafi'nin komutasındaki İslam ordularının 670 yılında Tunus'u (İfrikiyye), 682 yılında ise Uzak Mağrib'i fethetmesiyle Mağrib'in büyük bir kısmı İslam topraklarına katılmıştır. Ukbe b. Nafi Kayrevan şehrini buranın idari merkezi yapmış, 705 yılına gelindiğinde ise Kuzey Afrika'nın genel valisi Musa b. Nusayr, 710 yılına kadar Mağrib'in fethini tamamlamış ve istikrarı sağlamıştır.¹⁰⁴

Üç koldan devam eden İslam fetihlerinin Kuzey Afrika'nın fethiyle durması, beklenen bir kararın artık verilmesini gerektirmiştir. Bu noktada iki seçenekten bahsetmek mümkündür. Birincisi sıcak iklimin ve çöl şartlarının hâkim olduğu güneye doğru, ikincisi ise yeni gelişmelere gebe bulunan kuzeye, İber Yarımadası'na doğru gidilmesidir. Musa b. Nusayr ve kurmayları, fetihlerin güneye değil kuzeye doğru devam etmesi hususunda ittifak etmişler ve fethin yönünü İspanya'ya çevirmişlerdir

Yeri gelmişken bazı İslam tarihçilerinin İspanya'nın fethi hususundaki görüşünü beyan etmek uygun olacaktır. Kaynaklarımızın genel ekseriyeti ilk fethin Musa b. Nusayr döneminde gerçekleştiğini söylemektedir. Ancak ilk ve en eski kaynak olan Taberî'nin (ö. 922) "Tarih"inde ve daha sonraki dönemlerdeki tarihçilerden İbn Esir¹⁰⁵ (ö.1232), Ebu'l-Fida (ö. 1332), İbn İzari (XIII. yüzyıl), İbn Kesir (ö.1372) coğrafyacılardan Himyeri (ö.1461) gibi âlimler İspanya'nın fethinin ilk olarak Hız. Osman zamanında (H. 27) başladığı ve hatta tamamlandığını ifade etmişlerdir. Miladi 627-628 yılında Abdullah b. Nafi el-Husayn ve Abdullah b. Nafi b. Abdulkays adlı iki komutanın karadan ve denizden İspanya'yı kuşatmaları için Hız. Osman'dan emir aldıkları açıklanmaktadır. Ayrıca Hız. Osman tarafından İstanbul'un Endülüs tarafından fethedileceği, şayet Endülüs'ü fethe muvaffak olurlarsa İstanbul'u fethedecek ordunun kazanacağı sevaba ortak olacakları söylenmiştir.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Mehmet Özdemir, "Endülüs" mad., *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, ss. 221-225.

¹⁰⁵ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, çev. Ahmet Ağırakça-Beşir Eryarsoy, C. 4, İstanbul 2019, ss. 556-557.

¹⁰⁶ Atçeken, a.g.e., s. 21.

1. İSPANYA’NIN FETHİNİN AMACI

İslam fetihleri başlangıçtan itibaren siyasi karakterli olduklarını görülmektedir. Fetihlerde öncelikle İslam hâkimiyetinin genişletilmesi, siyasi nüfuzun artırılması hedeflenmiştir. Özellikle Hz. Ömer döneminde Sasanilerin yıkılmasıyla sınırların doğuda Çin’e uzanmış, ardından Suriye ve Mısır’ın fethedilmesiyle Bizans’a ağır bir darbe vurulmuş olması Müslümanların hedef büyüterek dünya hâkimiyeti fikriyle hareket etmelerini sağlamıştır. Kuzey Afrika fethinin tamamlanmasından sonra İspanya’nın, sonrasında da Avrupa’nın fethinin planlanması ve ardından Musa b. Nusayr’ın Avrupa üzerinden İstanbul’un fethedip oradan da hilafet merkezi Şam’a inmeyi düşündüğü rivayeti,¹⁰⁷ Müslümanların dünya hâkimiyeti fikrini benimsediğini göstermektedir.

İslam fetihlerinin sonuçlarına bakıldığında M.S. IV. ve V. yüzyıllarda barbar Germen kavimlerinin IX. yüzyılda Normanların ve XIII. yüzyılında Moğolların sergilediği istilacı mantığa karşılık Müslümanların hâkimiyet altına aldıkları toprakta daha adil yeni bir düzen inşa etme fikrine sahip oldukları söylenebilir. Elde edilen topraklarda talan ve yıkım değil ıslah hareketleri yürütülmüştür. Ayrıca Müslüman fatihlerin İslam’ı yeni topraklara ve dolayısıyla yeni halklara ulaştırma niyetleri, fetihlerin mantığını oluşturmaktadır. İspanyanın fethinde bu saydığımız üç husus dışında muhakkak başka nedenler de vardır. Bunları:

- İber Yarımadası’nın stratejik konumu,
- Ekonomik nedenler ve iklim şartları,
- İspanya’nın içerisinde bulunduğu iç problemler,
- İspanya’dan gelen davet olarak sıralanabilir.¹⁰⁸

Yeri gelmişken bazı batılı tarihçilerin İspanya’nın fethi hakkındaki olumsuz görüşlerini beyan etmekte yarar vardır. Özellikle Reinhart Pieter Anne Dozy ve Charles E. Chapman Müslümanların maddi zevkler uğruna istilacı bir mantıkta

¹⁰⁷ İbn Haldun, *el-İber*, C. IV, Kahire 1284, s. 118.

¹⁰⁸ Özdemir, *Endülüslü Müslümanları (Siyasi Tarih)*, s. 51.

hareket ettiklerinden, talan ve yağmacılık yaparak İspanya’da bir yıkım gerçekleştirdiklerinden bahsetmişlerdir.¹⁰⁹ Fakat bu konuda fazlasıyla taraflı oldukları da aşîkârdır. Çünkü İslam fetihlerinin genel mantığında dini bir anlayışın hâkim olduğu bilinmektedir. Bunun yanında biraz önce bahsettiğimiz hususlar ile de bu fetihleri gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca gerçekleştirilen fetihlerden sonra ortaya konulan inşa ve ihya çalışmaları da Müslümanların istilacı bir mantıkta olmadıklarını açıkça göstermektedir.

3.1. İspanya’nın Fethi

Musa b. Nusayr İspanya fethi için karar kıldıktan sonra hilafet merkezine bildirmiş, halife Velid b. Abdulmelik’in onayını almıştır. Halifenin onayını alan Musa b. Nusayr fetih planının ilk adımı olarak Tarif b. Malik adlı Berberi asıllı komutanı beraberinde dört yüz kişilik bir süvari birliğiyle 710 senesi temmuzunda dört gemiyle İspanya’nın güneyine göndermiştir. Birlik, günümüzde komutan Tarif’in adına nispetle “*Tarife (Ceziretü’l-Tarif)*” olarak anılan yerde karaya çoknış ve bol ganimetle geri dönmüştür. Tarif b. Malik’in getirdiği haberler üzerine Musa b. Nusayr, 711 yılında yedi bin kişilik orduyu azatlı kölesi olan ve o sırada Tanca idaresinden sorumlu bulunan Tarık b. Ziyad’ın komutasında İspanya’ya göndermiştir. Ordu, az sayıda Arap asker ve komutan Tarık b. Ziyad da dâhil olmak üzere Berberi askerlerden oluşmaktaydı.¹¹⁰

İslam ordusu, günümüzde ismini komutan Tarık b. Ziyad’dan alan Cebel-i Tarık’ı karargâh edinmiştir. Buradan hareketle Ceziretu’l-Hadra’ya kadar olan sahil şeridini kontrol altına almışlardır. Durumu haber alan Vizigot kralı Rodrigo, İslam ordusu karşısına küçük bir birlik göndermiş, İslam ordusu ise önüne çıkan birlikleri tek tek bertaraf ederek Şizûne (Sidonia) şehrine ulaşmıştır. Bunun üzerine Kral Rodrigo, sayısı İslam ordusuna göre çok daha fazla olan bir ordu göndermiştir. (40.000 ila 100.000 arası olduğu rivayet edilmektedir. Batılı kaynaklara göre bu rakam abartı olmakla birlikte Tarık b. Ziyad’ın 24.000 ila 30.000 olarak zikredilen

¹⁰⁹ Reinhart Pieter Anne Dozy, *Spanish Islam*, London 1913, s. 3., Charles E. Chapman, *A Hisyory Of Spain*, New York 1965, s. 40.

¹¹⁰ Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, İstanbul 2016, s. 42.

ordusundan çok daha büyük bir orduya sahip olduğu kabul edilmektedir.) Bunun üzerine komutan Tarık b. Ziyad, Musa b. Nusayr'dan destek istemiş, böylelikle İslam ordusuna 5.000 asker daha katılmış ve İslam ordusunun sayısı 12.000'e ulaşmıştır.¹¹¹

İki ordu Şeriş (Terez) ile Şizune arasında, Vadi Lekku (Guadalete) kıyısında 19 Temmuz 711'de karşı karşıya gelmiştir. Savaş tüm şiddetiyle devam ederken, Musa b. Nusayr'ı İspanya'ya girmesi için teşvik eden eski kral Witiza'nın oğulları (Sisbert ve Oppa), kendilerine bağlı birlikler ile savaştan çekilmiştir. Sağ ve sol kanatları boşa çıkan Rodrigo'nun ordusu, İslam ordusunun bu kanatlara yönelmesiyle büyük bir hezimet yaşadı. Kral Rodrigo ise kayıplara karışmış ya da öldürülmüştür.¹¹²

Lekke Vadisi'nde kazanılan bu zaferle, artık İspanya'nın kapıları İslam ordusuna sonuna kadar açılmıştır. Tarık b. Ziyad, Vizigotların tekrar toparlanmasına müsaade etmemek için ordusunu üç kola ayırmıştır. Bu kollardan bir Kurtuba'nın (Cordoba), diğeri İlbire'nin (Elvira) fethini gerçekleştirirken, Tarık b. Ziyad üçüncü kolun başında Vizigotların ünlü başkenti Tuleytula (Toledo) şehrine ulaşmıştır. Böylece Vizigot Krallığı tam kalbinden vurulmuştur. Tarık b. Ziyad bu hamleleri gerçekleştirirken, Musa b. Nusayr da 712 yılında büyük çoğunluğunu Arapların oluşturduğu on sekiz bin kişilik ordusuyla İspanya'ya geçmiştir. Tarık b. Ziyad'ın güzergâhından farklı bir güzergâh izleyerek sırasıyla Karmüna (Carmona), İşbiliye (Sevilla) ve Maride (Merida) şehirlerini fethetmiştir. Musa b. Nusayr daha sonra Tarık b. Ziyad ile buluşmak üzere Maride'den Tuleytula'ya geçmiştir. Her iki komutan 713-714 kışını Tuleytula'da geçirdikten sonra iki koldan İspanya'nın kuzey bölgelerinin fethini başlatmışlar ve İslam orduları bir seneden az bir sürede Cillikiye (Galicia) bölgesinden Vizigot asker ve idarecilerin yuvalandığı bazı yerler hariç-İspanya'nın fethini tamamlamıştır. Bu fetih hamleleri sonucu İspanya'da sadece doğudaki Tudmir (Teodomiro), batıdaki Lusitania (Portekiz) bölgeleri ile en kuzeydeki dağlık Asturias mntıkaları Müslümanların hâkimiyeti dışında kalmıştır. Şüphesiz fethin seyri bu mntıkalara doğru olacakken ama halifenin Musa b. Nusayr

¹¹¹ Hugh Kennedy, *Endülüs, Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, çev. Ayşenur Demir, İstanbul 2019, s. 27.

¹¹² Atçeken, a.g.e., s. 19.

ve Tarık b. Ziyad'dan 714 yılında Şam'a dönmelerini istemesi üzerine bu iki komutan, savaş ganimetleriyle birlikte hilafet merkezine doğru hareket etmiştir.¹¹³

4. AVRUPA'NIN FETHİNE DOĞRU

4.1. İslam Orduları Fransa'da

Şüphesiz Musa b. Nusayr ve Tarık b. Ziyad'ın hilafetin merkezi olan Şam'a dönmeleri, İslam ordularının fetihteki gayelerin sona erdiği anlamına gelmiyordu. Bu meşhur iki komutandan sonrada İspanya'da ve Pireneler aşarak Fransa topraklarında fetihler devam etmiştir. Halife Ömer b. Abdülaziz'in (717-720) Endülüs'e gönderdiği vali Semh b. Mâlik el-Havlânî (719-721) zamanında Avrupa'nın fethine yönelik ilk planlı hareket de gerçekleşmiştir. Vali Semh Pireneleri aşarak Frankların hâkimiyeti altında bulunan Galya'ya (Galia) girmiş, Sementimania bölgesinin merkezi olarak kabul edilen Narbona'yı (Arbune) fethederek burayı İslam orduları için bir üs haline getirmiştir. Ardından Akitanya'ya (Aquitania) yürümüş, fakat bu bölgenin merkezi Tuluz (Toulouse) şehrinde güçlü bir direnişle karşılaşmıştır. Bu çarpışmada kendisiyle birlikte çok sayıda Müslüman asker hayatını kaybetmiş, vali Semh'in yerine Endülüs'ün idaresini üstlenen Ansebe b. Süheym el-Kelbi (721-726) fetih hareketine devam etmiştir. Fakat o, Semh'in planının dışında hareket ederek fethin yönünü Tuluz yerine Rhon Vadisi'ne doğru değiştirerek önce Lyon'a oradan da Paris'e 30 km uzaklığındaki Sens şehrine ulaşmış, fakat geri dönerken Bask bölgesinde uğradığı saldırı sonucu hayatını kaybetmiştir.¹¹⁴

4.2. Balâtü's-Şühedâ

732 yılında vali Abdurrahman el-Gâfiki, sayısı yetmiş binin üzerindeki ordusuyla Kurtuba'dan Galya bölgesine doğru hareket etmiştir. Galya bölgesinin merkezî şehri olan Bordo'ya (Bordeux) doğru yürümüş, kendisine engel olmak isteyen Aquitania dükü Eudes'i, Dordonia Nehri yakınlarında hezimete uğratmıştır. Böylelikle Bordo, Müslümanların eline geçmiştir. İslam ordusu daha sonra ülkenin

¹¹³ Ziya Paşa, a.g.e., s. 44.

¹¹⁴ Atçeken, a.g.e., s. 40.

ikinci önemli nehri Tours'a yönelmiş, Dük Eudes durumu Frank imparatoru Şarl Martel (Charles Martel) haber ederek yardım istemiştir. Şarl Martel İslam ordularının durmayıp kendi imparatorluğuna da saldıracağını bildiği için Eudes'in yardımını geri çevirmemiş ve çok iyi hazırlanmış büyük bir orduyla Tours'a doğru harekete geçmiştir. 13 Ekim 732 tarihinde Tuluz ile Tours arasında (Moussais la Bataille'de, Poitiers'in kuzeyinde)¹¹⁵ karşı karşıya gelen iki ordu arasındaki savaşta; ilk etapta üstünlük Müslümanların elindeyken, savaşın en yoğun olduğu bir anda Abdurrahman el-Gafiki'nin hayatını kaybetmesi ve Frankların yarma hareketiyle başarılı olmasıyla durum tam tersine dönmüş ve Müslümanlar ağır zayıat vermişlerdir. Bundan dolayı İslam kaynaklarında bu savaşın yapıldığı yer “*Balâtü's-Şühedâ (Şehitler Düzlüğü)*” adıyla zikredilmiştir. Batılı kaynaklarda ise bu savaş “*Tours Savaşı*”, bazen de “*Poiters Savaşı*” olarak adlandırılmaktadır. Şüphesiz İslam orduları ne Kuzey Afrika'nın ne de Endülüs'ün fethi esnasında bu denli bir mağlubiyet yaşamamıştır. Alınan bu mağlubiyet Endülüs Müslümanlarını derin bir kedere boğmuştur.¹¹⁶

Hıristiyan kaynaklarında Frankların kazandığı bu zafer efsaneleştirilmiş ve Müslümanların kayıplarının 300 binden fazla olduğu aktarılmıştır. Ayrıca tarihçiler bu savaşı, Avrupa'yı ve Hıristiyanlığı İslam istilasında kurtaran bir dönüm noktası olarak değerlendirmişlerdir. Balâtü's-Şühedâ ile Müslümanların Avrupa topraklarındaki ilerlemeleri durmuştur. Fakat bu duruşun asıl sebebi, Müslümanların bundan sonra içine düştükleri iç çekişmelerdir.¹¹⁷

Yöneticilerin kendilerine gereken ilgiyi göstermediği, kıraç ve dağlık arazilerde yaşamak zorunda kaldıklarını ileri süren Berberiler ile Arapların arasındaki ilk mücadele Kuzey Afrika'daki Berberilerin başlattıkları isyanlarla aynı döneme denk gelmektedir. Her iki tarafında büyük zayıat verdiği ayaklanmalar, Suriye'den gönderilen ve Belc b. Bişr'in komuta ettiği Emevi askerlerinin müdahalesiyle sona ermiştir. Ama kısa süre sonra Endülüs halkının isyanları bastırmak için gelen Emevi askerlerinin Endülüs'e yerleşmelerini istememeleri üzerine iki taraf arasında savaş patlak vermiştir. Yeni vali Ebü'l-Hattar'ın akıllıca

¹¹⁵ Kennedy, a.g.e., s. 38.

¹¹⁶ Atçeken, a.g.e., s. 53.

¹¹⁷ Ziya Paşa, a.g.e., s. 42.

hamleleriyle çözümlenen bu savaş sonrasında da maalesef Ebü'l-Hattar'ın yönetimi sırasında Yemenlileri kayırması yeni bir ihtilafa sebep olmuş ve Kayslı-Yemenli çatışmasına zemin hazırlamıştır.¹¹⁸ Sonunda Endülüs'ün bu iki kabile arasında dönüşümlü yönetilmesi kararıyla anlaşmaya varılmıştır. Ancak vakti geldiğinde Kayslıların yönetimi Yemenlilere bırakmak istememesi üzerine iki kabile arasındaki mücadele yeniden alevlenmiştir. Müslümanlar arasındaki bu çekişmeler devam ederken, İspanya'nın kuzeyindeki dağlık alanda sıkışan Hristiyanlar bundan istifade ederek güçlenmişler ve Endülüs topraklarına saldırmışlardır.¹¹⁹

Endülüs'te bunlar yaşanırken; Abbasiler, Emevi hanedanlığına son vererek bu hanedanlığa mensup kişileri sıkı bir şekilde takip etmeye, hatta öldürmeye başladılar. Bu takipten kurtulmayı başaran Halife Hişam b. Abdülmelik'in torunlarından Abdurrahman b. Muaviye, Mısır üzerinden Kuzey Afrika'ya kaçmış ancak burada da rahat bırakılmamıştır. Endülüs'ün içinde bulunduğu karmaşayı iyi okuyan Abdurrahman hem can güvenliğini sağlamayı hem de bu karmaşayı fırsata çevirerek Emevi hanedanını yeniden kurmayı planlamıştır. Endülüs'te bulunan Emevi yanlısı Arap ve Suriyeli askerlerden de yararlanarak 755 yılında Endülüs'e ayak basan Abdurrahman faaliyete geçmiş ve vali Yusuf el-Fihri'nin engellemelerine rağmen kısa sürede Yemenlilerin ve Berberilerin desteğini alarak sırasıyla Ceziretü'lhadra, Şezune, İşbiliye ve İlbire'yi kontrolü altına almıştır. Daha sonra Kurtuba'ya girerek kendisini bağımsız emir ilan etmiştir.¹²⁰

5. ENDÜLÜS EMEVİLERİ DÖNEMİ (756-1031)

5.1. I. Abdurrahman ve Bağımsızlık İlanı

5.1.1. Emirlik Dönemi (756-929)

I. Abdurrahman yeni bir devletin kurucusu ve ilk emiri olmuştur. Otoriteyi sağlam kurmak isteyen I. Abdurrahman ilk olarak kendisine Endülüs'e girerken ve vali Yusuf el-Fihri'ye karşı yanında mücadelede yanında olan Yemenliler ve

¹¹⁸ Geniş bilgi için bkz: Rukiye Helvacıoğlu, *Endülüs'te Asabiyyet*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), NEÜSBİE, Konya 2019, ss. 31-76.

¹¹⁹ Özdemir, "Endülüs" mad., ss. 211-225.

¹²⁰ İbnu'l Kütiyye, *Tarihu iftitâhi 'l-Endelüs*, nşr. İ. el-Ebyarî, Kahire 1982, s. 47.

Berberilerin yetkilerini kısıtlamıştır. Böylelikle otoriteyi kendi elinde toplamıştır. Ayrıca muhalifler içerisinde bazılarını makam vererek yanına çekmiş, diğer grupların bölünmesine imkân sağlayarak da karşısına çıkacak muhalifleri zayıflatmıştır. Öte yandan Araplar arasındaki asabiyet çekişmelerinin devlet otoritesinin zaafa uğratacak olduğunu düşündüğünden orduyu, Kuzey Afrika'dan getirilen paralı askerler (mürtezika) ve harp esirlerinden oluşturmuştur. Tüm bunlar yaşanırken I. Abdurrahman, 778 yılında İspanya'nın kuzeydoğusundan girerek Sarakusta'ya yaklaşan Franklarla mücadeleye girmiş, Frankların ülkelerinde çıkan karışıklıklar sebebiyle geri dönüş yoluna giren ordularına, yol boyunca yaptığı baskınlarla büyük kayıplar verdirmiştir.¹²¹

Yaklaşık 32 yıl yönetimi elinde tutan I. Abdurrahman sadece askeri başarılarla imza atmamıştır. Bunun yanında Endülüs ekonomisine önem vermesiyle de ön plana çıkmıştır. Bu alanda yarımada da bulunan şehirlerarası yolların inşa edilmesi ya da mevcut olanların onarılması bunun göstergelerindendir. Yolların inşa edilmesi ve şehirlerdeki imara önem verilmesi yeni göçlere sebep olmuştur. Bunun neticesinde kalabalıklaşan şehirlerde eski yerleşim yerlerinin dışına yeni yerleşim yerleri kurulmuştur. Şehirlerin kalabalıklaşması özellikle su ihtiyacının artmasına sebep olmuş, bunun neticesinde su kemerlerinin inşası ve onarılmasına büyük önem verilerek şehirlerdeki su ihtiyacı sıkıntısını çözüme kavuşturulmuştur. Devletleşmenin gerçekleştiği I. Abdurrahman döneminde saray, hükümet binası, kışla gibi yapıların ve cadde düzenlemelerinin de yapıldığı söyleyebiliriz. Bunların yanında nüfusun kalabalıklaşmasıyla birlikte ibadethanelerin yetersiz kaldığı ve bunun çözümü için o âna kadar yarısı mescid olarak kullanılan San Vicente Kilisesi'nin diğer yarısının da Hristiyan halka yüz bin dinar ödenerek tamamının mescide dönüştürülmesi de sağlanmıştır. Özellikle başkent Kurtuba'nın gelişimine önem verilerek Müslümanlar için ciddi bir müessese olan ve sadece ibadet için değil birçok alanda istifade edilen Endülüs'ün en büyük camisi Kurtuba Ulucamii'de bu dönemde inşa edilmiştir.¹²²

¹²¹ Özdemir, a.g.e., ss. 211-225.

¹²² İbn İzârî, *el-Beyânu 'l-muğrib*, nşr. G. S. Colin, C. II, Leiden 1951, s. 229.

788 yılında vefat eden I. Abdurrahman, halefi I. Hişam'a iç karşılıkların büyük oranda azalmış ve artık gücü Abbasiler ve Bizanslılar tarafından dahi kabul edilen bir devlet bırakmıştır.¹²³

Devlet yapısı olarak kökleşmenin başlangıcı diyebileceğimiz bu dönemde, kişiliği ve adalet anlayışıyla önplana çıkan I. Hişam (788-796) emirlik döneminin büyük bir kısmını kuzeydeki Hristiyanlara karşı cihat içerisinde geçirmiştir. Gerçekleştirilen askeri seferler neticesinde devletin dış itibarını yükselmesini sağlamıştır. Yönetimi boyunca adaleti uygulama ve haksızlıklarla mücadele etmesiyle Endülüs'ün Ömer b. Abdülaziz'i olarak anılan I. Hişam döneminde, özellikle fikri hayatta görülen gelişmeler, Malikiliğin yayılması ve hâkim mezhep olması, ulamaya yakın ilgi gösterilmesi Endülüs'te kültür anlamında da gelişimi desteklemiştir. I. Hişam döneminde yerli halktan İslam'a geçenlerin sayısında büyük bir artış olmuştur. Ancak, Malikiliğin hâkim olması¹²⁴ ve İslam'a geçenlerin çoğalması gibi gelişmeler daha sonra yerine geçen oğlu I. Hakem (796-822) döneminde iç isyanların patlak vermesine zemin hazırlamıştır. Zira bu dönemdeki isyanlarda Araplar ve Berberilerin yanında İslamı sonradan kabul eden (müvelledün) halkı da görmek mümkündür. Bunda tabii ki I. Hakem'in keyfi uygulamaları, dini vecibeleri yerine getirmekdeki ihmalleri ve babasının fazlasıyla önem verdiği ulemaya beklenen değeri vermeyip nüfuzlarını kırmaya çalışması önemli rol oynamıştır. Kurtuba, Tuleytula, Maride, Sarakusta ve Veşka (Huesca) gibi şehirlerde

¹²³ Özdemir, a.g.e., ss. 211-225.

¹²⁴ Malikiliğin Endülüs topraklarına girişi iki şekilde olmuştur. Birincisi hac ibadetini yerine getirmek için kutsal topraklara giden hacılar, ikincisi ise Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkan Endülüslü öğrenciler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunlardan özellikle ilim yolculukları daha etkili olmuştur. Medine'ye gerçekleşen ilim yolculuklarında dönemin büyük âlimi Malik b. Enes ile görüşme imkânı bulan öğrenciler kendisinden ilim öğrenmiş ve öğrendiklerini Endülüs'e taşımışlardır. Malik b. Enes'in dönemin Endülüs hükümdarı I. Hişam için sarfettiği övücü sözlerin de öğrenciler tarafından nakledilmesi, bunun neticesinde I. Hişam'ın kendilerine yakınlık göstermesi ve imkânlar sağlamasıyla Maliki mezhebi Endülüs topraklarında hızlı bir yayılma göstermiştir. Fetih sürecine katılan Suriyeli Araplar vesilesiyle Endülüs topraklarına giren ve özellikle Valiler dönemi boyunca etkisini sürdüren Evzâilik I. Hişam dönemiyle birlikte Endülüs'te önemini yitirmiş ve yerini Malikiliğe bırakmıştır. Malikiliğin hâkim mezhep pozisyonuna geçmesi ve Maliki fakihlerin etkin olması Endülüs'te farklı görüşlerin baskı altına girmesini de beraberinde getirmiştir. (Geniş bilgi için bkz: Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*, Ankara 2016, ss. 177-186)

çıkan isyanlar çıkmış ve büyük ölçüde askeri güç uygulanarak bu isyanlar bastırılmıştır.¹²⁵

Yoğun isyan hareketleriyle geçen I. Hakem döneminden sonra iç karışıklıkların azaldığı ve ülkenin uzun süreli istikrara kavuştuğu II. Abdurrahman dönemi (822-852) başlamıştır. Emirliğin en parlak dönemi olarak anılan bu dönemde Endülüs iktisaden zenginledi ve yeniden düzenlenen devlet idaresi güçlenmiştir. Bunlara bağlı olarak Arapçanın kullanımını çoğaldı ve de İslam dininin yayılışı hızlanmıştır. Müvelledün nüfuzu bu dönemin sonlarında artık nüfusun çoğunluğunu teşkil etmekteydi. Kurtuba, İşbiliye ve Tuleytula gibi büyük şehirlerde Hristiyan din adamlarının büyük tepkilerine rağmen halkın geneli Arapça'yı kullanır hale gelmiştir. Bu dönemde devletin güçlenmesi, istikrarın sağlanması, iktisadî alandaki gelişim ve kültürel zenginliklerin artması özellikle medeniyetin gelişimini de olumlu yönde etkilemiştir. Ziraattaki gelişmeler dokumacılık ve imalat sanayisinin gelişmesini sağlamıştır. Bu gelişmeler devletin iç ticaretini güçlendirmekle kalmamış, elde edilen ürünler ile dış ticarete bu dönemde büyük artış göstermiştir. Bu artıştan cesaretle devlet, ilk kez kendi parasını basmak için darphane kurma yoluna gitmiştir.¹²⁶

Dönemin askeri başarılarla da ön plana çıktıdır. Zira II. Abdurrahman kuzeyde İspanyol krallıkların saldırılarına göğüs gererken, diğer yandan 844 yılında denizden hücum eden Normları da (Vikingler) püskürterek büyük başarılarla imza atmıştır. Bu arada diplomatik ilişkilerde de ön plana çıkan bu dönemde, Bizans imparatoru Theophilos elçi göndererek Endülüs Emevi Devleti'yle iyi ilişkiler kurmuştur. Bu başarılardan dolayı tarihte bu dönem "*Eyyamü'l-arüs (düğün günleri)*" olarak adlandırılmıştır.¹²⁷

II. Abdurrahman'ın başarılı yönetiminden sonra emirliğin başına oğlu Muhammed (852-886) geçmiştir. Babası gibi başarılı bir dönem yaşatan Muhammed, bir yandan "*Hristiyan Fedaileri Hareketi*"ne karşı diğer yandan da İspanyol

¹²⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, ss. 95-97.

¹²⁶ Özdemir, a.g.e., s. 98.

¹²⁷ a.g.e., s. 99.

krallıklara karşı başarılı seferler gerçekleştirmiştir. Ancak Muhammed'in devlet yönetiminde tecrübesiz ve liyakatsiz kişilere yer verdiği için devlet düzeni bozulmaya başlamış ve müvelledün başta olmak üzere Araplar ve Berberiler, çoğunlukta oldukları şehirlerde idareye karşı ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmalar kendisinden sonra başa geçen Münzir (886-888) ve özellikle Abdullah (888-912) dönemlerinde şiddetini daha da artırmıştır. İsyanlar o denli büyümüştür ki, devlet otoritesi neredeyse sadece başkent Kurtuba'da hissedilir hale gelmiştir. Siyasi ve sosyal parçalanma sonucu devlet, şeklen mezkezi idareye bağlı ya da müstakil yirmiden fazla küçük devlete bölünmüştür. Bu parçalanma ve çalkantılı yılların en önemli sonuçları; kuzeydeki Hristiyanların saldırılarına karşılık verilememesi ve ayaklamaların olduğu bölgelerden vergi toplanamaması neticesinde beytü't-mâl'in zayıflaması olmuştur.¹²⁸

Endülüs'ü tüm bu olumsuz durumlardan kurtaran Abdullah'ın yerine geçen genç torunu III. Abdurrahman (912-961) olmuştur. Merkezi idareyi güçlendiren ve tüm otoriteyi kendi üzerinde toplayan III. Abdurrahman büyük bir kararlılıkla askerlerin üzerine yürümüş ve kısa sürede tüm isyancıları itaati altına alarak Endülüs'ün dağılan bütünlüğünü yeniden sağlamıştır. III. Abdurrahman, bu bütünlüğü sürdürebilmek ve Kuzey Afrika'da hızlı bir yayılış gösteren Fatımi hanedanlığına karşı üstün konuma geçmek adına 929'da kendini "*Nasır-Lidinillah*" unvanıyla halife ilan etmiştir. Endülüs Emevi Emirliği böylelikle Endülüs Emevi Halifeliği'ne dönüşmüştür.¹²⁹

5.1.2. Halifelik Dönemi (929-1031)

III. Abdurrahman ülke içindeki istikrarı sağladıktan sonra Kuzey Afrika'da bazı Berberi kabilelerle ittifaklar yaparak nüfuzunu artırarak Fatimilere karşı ciddi bir mücadele vermiştir. Bu başarılarla şöhretini artıran halife III. Abdurrahman kuzeydeki İspanyol krallıklara karşı da galip gelerek Leon ve Pamplona'yı vergiye bağlamıştır. Bölgede gücünü iyiden hissettiren III. Abdurrahman Germen ve

¹²⁸ Özdemir, a.g.e., ss. 102-103.

¹²⁹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 241.

Bizans'tan gelen elçileri kabul ederek diplomatik anlamda da ilişkileri geliştirmeyi başarmıştır.¹³⁰

III. Abdurrahman ülke içerisindeki birliği güçlendirmek adına özellikle Arap kabileler arasındaki rekabeti bitirme yolunda, “*tek bir ümmet*” projesiyle devletin kapılarını her zümreden insana açarak daha adil bir yönetim ortaya koymuştur. Hâkimiyeti süresince eğitime büyük önem veren III. Abdurrahman özellikle Kurtuba'yı bir eğitim merkezi haline getirmiş ve başkenti birçok mimari eserle donatmıştır. Beytü'l-mal'ın gelirleri hiç görülmemiş bir biçimde yükselmiştir. Endülüs Emevileri'nin tartışmasız en büyük hükümdarı olan III. Abdurrahman 961 yılında vefat etmiştir.¹³¹

Babasının vefatıyla elli yaşında halifeliliği devralan II. Hakem (961-976) âlim kişiliğiyle tanınmıştır. Daha önce sağlanan istikrarı devam ettiren ve bölgedeki üstünlüğünü koruyan II. Hakem, ilim ve sanata verdiği önem ile Endülüs'ü dönemin en faal merkezi haline getirmiş ve İslam medeniyetinin gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Daha babasının hükümdarlığı zamanından itibaren halkı ilimle meşgul olmaya ve âlimlere sahip çıkmaya davet etmiş, Bağdat, Mısır ve diğer Doğu ülkelerinden yeni ilimlere yönelik yazılmış birçok eseri Endülüs'e getirtmiştir. Onun döneminde Endülüs'te toplanılan kitaplar Abbasilerin uzun yıllarca topladığı eserlerle yarışacak hale gelmiştir. Yüksek faziletlerle sahip olması, hşkmetle uğraşan bir hükümdar olması ve ilme düşkün olması bu eserleri toplamasına imkân vermiştir. Onun zamanında insanlar eskilerin ilimlerinden bahseden kitapları okumaya, onların fikir ve ekollerini öğrenmeye çalışmışlardır.¹³²

5.1.3. Amiriler Dönemi

II. Hakem'in vefatıyla yerine oğlu II. Hişam (996-1013) geçti. II. Hişam'ın çocuk yaşta tahta çıkmasını fırsat bilen, II. Hakem zamanında yıldızı parlayan, zekâsı ile ön plana çıkan ve sarayı yakından tanıyan Hacip İbn Ebu Amir, iki oğlu

¹³⁰ Özdemir, a.g.e., s. 133.

¹³¹ a.g.e., s. 134.

¹³² El-Endelüsî, *Tabakâtü 'l-ümem*, s. 172.

(Abdûlmelik ve Abdurrahman) ile birlikte iktidarı ele geçirmiştir. İdari mekanizmayı kontrolüne aldıktan sonra kendisine rakip olabilecek devlet adamlarını teker teker ortadan kaldırmıştır. Ardından kendisine bağlı paralı bir ordu kuran İbn Ebu Amir, ordudaki Arap ve sakalibenin nüfuzunu kırmış ve böylece hem siyasi hem de askeri olarak kontrolü eline almıştır. İktidarı tamamen elinde tutmak için Vâdilkebir nehrinin kenarında Medinetüzzâhire adıyla Medinetüzzehrâ benzeri bir saltanat şehri kurmuş ve bütün devlet dairelerini oraya taşımıştır. Ardından vilayetlere mektuplar göndererek vergilerin artık yeni merkeze gönderilmesini istemiştir. Bununla da yetinmeyen İbn Ebu Amir “*Mansur*” lakabını kullanarak kendi adına para bastırıp hutbe okutmuştur. Ayrıca resmi yazıları kendisinin imzalaması onun fiilen halife gibi davrandığını ve iktidarı kendi elinde tuttuğunu göstermektedir.¹³³

İbn Ebu Amir, otoritesini kullanarak içerde kendisine karşı oluşan muhalefeti ortadan kaldırırken diğer yandan kuzeydeki Hristiyan krallıkların üzerine başarılı seferler düzenlemiştir. Ölümünün ardından haciplik makamına geçen oğlu Abdûlmelik degenel anlamda başarılı sayılabilecek bir idarecilik sergilemiştir. Fakat 1008’de yerine geçen kardeşi Abdurrahman döneminde, III. Abdurrahman tarafından kurulan ve o zamana kadar sürdürülen istikrar birden bozulmuştur. Bunun en büyük sebebini Abdurrahman’ın ihtirasları olarak göstermek mümkündür. Babasının ve kardeşinin haciplik unvanıyla yetinmeyip II. Hişam’a birde baş haciplik makamı ihdas ettirmiştir. Daha da önemlisi halifenin veliaht olarak kendisini gösterdiğini ileri sürerek ülkeni her tarafına mektuplar göndererek duyurmuştur. Onun bu davranışları, öncesinde babası ve kardeşine de kızgın olan Emevi taraftarlarını galeyana getirmiştir. Buna birde sayıları iyiden iyiye artan Berberi askerlerinin Kurtuba’da yaptıkları taşkınlıklar halkın tepkisini çekmiş ve umumi bir isyan patlak vermiştir. Amiriler’in ve onlara bağlı devlet adamlarının konakladığı Medinetüzzahire yağmalanarak tahrip edilmiştir. Abdurrahman b. Ebu Amir öldürülmüş, Halife II. Hişam ise kayıplara karışmıştır. Bu isyandan sonra özellikle Kurtuba tam bir karışıklık içine düşmüştür. Kurtubalılar ve Emevi taraftarları hanedanlığın devamı için birçok girişimlerde bulunsalarda olaylar durulmamıştır. 1016’da yılında Şii Hammüdiler Kurtuba’yı ve tahtı ele geçirseler de mevcut meseleleri çözememiş ve

¹³³ İbnu’l Esir, *el-Kâmil*, C. VII, s. 83.

1022 yılında halk tarafından Kurtuba'dan sürülmüşlerdir. Olayların durulmaması, düzenin sağlanamaması ve gidişatın daha da kötüye gittiğine karar veren halk halifelîği lağvederek idareyi eşraftan oluşacak bir şuranın üstlenmesine karar vermişlerdir. Böylece 756 yılında bağımsız bir emirlik olarak kurulan Endülüs Emevi Devleti 1031 yılında fiilen yıkılmıştır.¹³⁴

Ortaya çıkan otorite boşluğunun tabii bir sonucu olarak ortaya irili ufaklı birçok devlet kurulmuş ve Endülüs tarihinde “*Mülûkü't-Tavaif*” adıyla bilinen yeni bir dönem başlamıştır.

MÜLÛKÛ'T-TAVÂİF (1031-1090)

Endülüs Emevi Devleti'nin sona ermesi üzerine Kurtuba dışındaki şehirlerde nüfuz sahibi aileler bağımsızlığını ilan etmişlerdir. Böylelikle Endülüs topraklarında birçok şehir devlet ortaya çıkmıştır. Süreç içerisinde yaşanan otorite boşlukları ve şehir devletlerinin arasındaki kıyasıya savaşlar, Müslümanları tabiri yerindeyse darmadağın etmiştir. Müslümanların içine düştükleri bu durumu fırsat bilen Hristiyan krallıklar “*Reconquista*”yı¹³⁵ gerçekleştirmek için bu fırsatı en iyi şekilde değerlendirmişlerdir. İlk olarak Kastilya Kralı I. Fernando 1057'de Batalyevs'i haraca bağlamasıyla başlayan süreç daha sonra Tuleytula ve İşbiliye ile devam etmiş, 1085 yılında ise Kastilya Kralı IV. Alfonso'nun Kurtuba'dan sonra Endülüs'ün en büyük ikinci şehrini zaptetmesi ile Müslümanlar en ağır darbeyi yemiştir. Kendi aralarındaki çekişmeler yüzünden olayın vahametinin farkında olmayan Mülûkü't-Tavaif, Tuleytula'nın zapt edilmesiyle reconquista tehlikesinin idrak edebilmişlerdir.¹³⁶

Hadisenin duyulmasının ardından Endülüs'te herkes paniğe kapılmış ve özellikle Müslümanlar ümitlerini kesmeye başlamışlardı. Çünkü Tuleytula'nın

¹³⁴ Özdemir, a.g.e., s. 167.

¹³⁵ Lütfi Şeyban, “Fetihden Reconquisya'ya Endülüs'ün Serencamı”, *Derin Tarih Dergisi*, 4. Özel Sayısı, İstanbul 2015, ss. 9-13., *Reconquista* Endülüs döneminde İber Yarımadasındaki Hristiyanların, Müslümanların yarımadaadaki varlıklarını ortadan kaldırma amaç ve çabalarına verilen isimdir. 1492 yılında son Endülüs devletinin yıkılmasıyla başarıya ulaşan *Reconquista* İspanyolca “*Yeniden fetih*” anlamına gelir.

¹³⁶ W. Montgomery, Watt / Pierre, Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Esin Adıgüzel / Qiyas Şükürov, İstanbul 2015, s. 98.

düşmesi demek, Hristiyanlar karşısındaki en önemli savunma hattının ortadan kalkması, Tuleytula'nın kaybedilmesinden sonra bir nevi Kurtuba'nın dışarıdan gelecek tehditlere karşı savunmasız kalması demektir. Benzeri tehditler İşbiley ve Batalyevs içinde geçerliydi. Çaresiz kalan ve yaklaşmakta olan tehlikeyi gören Endülüslü bazı emirler, ulema ve halkın da desteğiyle o dönem Kuzey Afrika'da hüküm süren Murabıtlar'dan yardım istemek zorunda kalmışlardır.¹³⁷

MURABITLAR DÖNEMİ (1090-1147)

Yardım davetini Endülüslü Müslümanlar adına Abbadi Emiri Mu'temid-Aleilah üstlenmiştir. Dönemin güçlü Murabıt hükümdarı Yusuf b. Tâşfin Endülüslü Müslümanlara Hristiyanlar karşısında yardım etmeyi kabul etmiş ve bir yıl sonra büyük bir orduyla Endülüs'e geçmiştir. İlk önce Batalyevs'i tehdit eden VI. Alfonso'yu Zelka Savaşı'nda (1086) ağır bir yenilgiye uğratan Murabıtlar ordusu, güneye doğru ilerleyen Hristiyan yayılmasını bir süre durdurmuştur. Endülüslü emirlere düşman karşısında birleşmeleri tavsiyesinde bulunan Yusuf b. Tâşfin ordusuyla birlikte Mağrib'e geri dönmüştür. Fakat kendi aralarındaki çekişmeye son vermeyen Mülükü't-Tavaif'in durumundan yararlanan Hristiyanlar tekrar toplanarak saldırılara başlayarak Müslüman emirliklerin üzerindeki baskıları tekrar artırmışlardır.¹³⁸

Müslümanlar arasındaki çekişmelerin devam etmesi ve Hristiyanların saldırıları artırmamasından dolayı Murabıtlar hükümdarı Yusuf b. Tâşfin ordusuyla birlikte Endülüs topraklarına ikinci kez girmiştir. Bazı emir ve fukahanında teşvikiyle bu kez sadece cihat etme düşüncesinde değil aynı zamanda Endülüs'e de hâkim olma düşüncesindeydi. Kısa süre içerisinde Endülüs'ü Murabıtlar Devleti'ne bağlı bir vilayet haline getirmiştir. Yaklaşık olarak altmış yıl süren Murabıtlar hâkimiyetinin ilk yirmi beş yılında Endülüs'te istikrar sağlanmış ve Hristiyanlara karşı başarılı bir cihat hareketi yürütülmüştür. Ancak daha sonraki yıllarda iç karışıklıklar yeniden başlamıştır. Bunda Endülüslü emirlerin Murabıtlar'a olan

¹³⁷ Özdemir, *Endülüs*, ss. 211-225.

¹³⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, s. 185.

desteklerini azaltmaları, halkın ağır vergiler karşısında bunalması, daha önce Murabıtlar'a yardım eden fukahâdan bazılarının bu defa tam aleyhte bir tavır takınması ve Kuzey Afrika'da baş gösteren bazı iç huzursuzlukların önemli rolleri bulunuyordu.¹³⁹

Hem Mağrib hem de Endülüs'te hemen hemen aynı anda ortaya çıkan bu gelişmeler Murabıtlar'ın gücünü zayıflatmış ve daha önce Hristiyanları üst üste yenilgiye uğratan orduları bu defa üst üste bozguna uğramaya başlamıştır. Murabıtlar'ın yıkılışıyla (1147) Endülüs'ün siyasi birliği tekrar bozulmuş, bu parçalanmadan istifade eden Kastilya Krallığı Aragon, Piza ve Cenovalılar'dan oluşturduğu bir Haçlı ordusuyla Meriye'yi (1147), Katalanya (Catalonia) Kontluğuda Turtuşe (1148) ve Laride'yi (1149) ele geçirmiştir.¹⁴⁰ Bir taraftan siyasi parçalanmanın devam ettiği, diğer taraftan Hristiyan krallıklarının toprak kazanmaya başladığı bu dönemde de Endülüs'ün imdadına yine bir başka Kuzey Afrika devleti olan Muvahhidler yetişmiştir.

6. MUVAHHİDLER DÖNEMİ (1147-1229)

Kendilerinden yardım isteyen bazı emirleri hasımlarına karşı korumak için Endülüs'e geçen Muvahhidler, ilk yıllarda Kurtuba (Cordoba), Batalyevs (Badajoz), İşbiliye (Sevilla) ve Şilb (Silves) gibi şehirleri kontrol altına almışlardır. Sonrasında ise Balear adaları, Belensiye (Valencia), Mürsiye (Murcia), Ceyyan (Jaen), Vadiaşi (Guadix), Karmune (Carmona), Beyyase (Baeza) ve Gırnata'yı (Granada) ele geçirmişlerdir. (Birçok kaynak her ne kadar Muvahhid'lerin Endülüs'e yardım amaçlı geldiğini beyan etse de, İbn Haldun kendi hatıratında Muvahhidler için istilacı tabirini kullanmaktadır.)¹⁴¹ Bir süre sükûneti sağlamakta başarılı olan Muvahhidler idareyi tekrar emirlere bırakarak Kuzey Afrika'ya geri dönmüşlerdir. Sonraki yıllarda harekete geçen Hristiyanlar 1189'da Portekiz, Fransız, Alman ve İngilizlerin katıldığı bir haçlı ordusu toplayarak Şib'i işgal etmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine

¹³⁹ Özdemir, *Endülüs*, ss. 211-225.

¹⁴⁰ Şeyban Lütüf, *Endülüs*, İstanbul 2014, s. 47.

¹⁴¹ İbn Haldun, *et-Ta'rif bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan (İbn Haldun –Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar)*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 2017, s. 19.

Muvahhid hükümdar Ebu Yusuf el-Mansur 1195'te Hristiyanların ilerleyişine engel olmak gayesiyle tekrar Endülüs'e geçmiş ve kısa sürede ciddi bir ilerleme sağlayan Muvahhid ordusu Vadilhicare ve Salamanca gibi şehirleri geri almıştır. Tuleytula'yı kuşatılmış fakat sonuç alınamamıştır.¹⁴²

Alınan bu olumlu sonuçlar muhakkak Hristiyanları rahatsız etmiş ve Müslümanların yeniden hâkimiyeti ellerine geçirecekleri intibabını uyandırmıştır. Bu durumu engellemek adına Papa III. Innocent bir çağrıda bulunarak Kastilya Kralı VIII. Alfonso ve Başpiskopos Rodrigo Jimenez de Rada öncülüğünde bir Haçlı ordusu toplamıştır. Haçlı ordusu ve Muvahhid ordusunun 16 Temmuz 1212'de gerçekleştirmiş olduğu "*İkab Savaşı*"da Müslümanlar ağır bir yenilgiye uğramıştır. Ve bu mağlubiyet Muvahhidlerin Endülüs ve Kuzey Afrika'da hâkimiyetlerinin zayıflamasına neden olmuştur. Muvahhidlerin zayıflaması, Murabıtlar döneminden itibaren kısmen durdurulan reconquista hareketinin tekrar canlanmasına ile sonuçlanmıştır.¹⁴³

1227'den itibaren Kuzey Afrika'da yaşanan siyasi parçalanmalar sonucu Muvahhidlerin iyice zayıflamasıyla bağımsızlığını ilan eden birçok devlet ortaya çıkmıştır. Bu durumu en iyi şekilde değerlendiren Kastilya ve Leon Krallıklarını birleştiren III. Fernando ile Aragon Kralı I. Jacques hızlı bir istila hareketine öncülük etmişler ve istilaların devamında 1230'dan 1250 yılına kadar neredeyse Gırnata Benî Ahmer Emirliği (Nasrîler) haricinde tüm Endülüs düşmüştür.¹⁴⁴

7. GİRNATA BENÎ AHMER EMİRLİĞİ (NASRÎLER) VE ENDÜLÜS'ÜN HAZİN SONU (GİRNATA 1238-1492)

Hristiyan krallıklarının süratli bir şekilde gerçekleştirdiği istila hamlesinden sadece Muhammed b. Nasr tarafından Gırnata'da kurulan ve Endülüs'ün güneydoğusundaki İlbire'den Randa'ya kadar uzanan dar sahil şeridi üzerinde hüküm süren Nasriler (Beni Ahmer) kurtulabilmiştir. II. kökleşme olarak tanımlanabilecek

¹⁴² Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, ss. 215-219.

¹⁴³ Şeyban, a.g.e., s. 53.

¹⁴⁴ Özdemir, a.g.e., s. 235.

ve son derece güç şartlara rağmen, Nasrîler iki buçuk asrı aşkın bir süre tarih sahnesinde kalmayı başaran başarmışlardır. Hem Endülüs'te İslam hâkimiyetinin son temsilcisi olması, hem de El-Hamra Sarayı gibi İslam mimarisinin en güzel örneklerini verdiği bir dönemi temsil etmesi açısından tarihte seçkin bir yere sahiptir.

Bir yandan zorlu dış ilişkileri dengeye tutmaya çalışan Nasrîler, bir yandan da sınırlar içerisinde istikrarı ve medeniyet alanındaki icraatları gerçekleştirmeye devam etmişlerdir. Özellikle 1333'ten itibaren 1410'lara kadar en istikrarlı dönemini yaşayan Nasrîlerin, I. Yusuf (1333-1354) ve V. Muhammed (1354-1391) döneme damgalarını vurmuşlardır. Endülüs'ün bugüne bıraktığı en büyük miras olan Elhamra dışında Gırnata her yönden imar edilmiştir. 1349'da I. Yusuf kendi adıyla anılan Yusufiye Medresesini inşa ettirmiştir. V. Muhammed döneminde de Elhamra'ya ekler yapılmış, sınırlar içerisinde medreseler kurulmuş ve Endülüs'ün ilk büyük hastanesi de onun döneminde inşa edilmiştir.¹⁴⁵

Gırnata emirlerinin çoğu, dış ilişkilerinde şartlara göre değişen esnek bir siyaset takip ederek özellikle Hristiyan krallıklarını karşılama almamaya dikkat etmişlerdir. Öte yandan bu krallıklardan gelebilecek herhangi bir tehlike karşısında yalnız kalmamak için de Kuzey Afrika'daki Meriniler'le iyi ilişkiler kurmuşlar ve bu siyaset sonucunda 1462 yılına kadar nispeten istikrarlı bir dönem geçirilmiştir. Ancak bu tarihten sonra ortaya çıkan iç karışıklıklar sebebiyle durum değişmiştir. Reconquista hareketinin tamamlanması açısından fırsatı değerlendiren Kastilya-Leon Krallığı 1462'de, Endülüs Müslümanlarının Kuzey Afrika ile irtibat sağladıkları tek nokta olan Cebelitarık'ı zapt etmiş, 1469'da Kastilya-Leon Kraliçesi İzabella ile (Isabelle de Castille) Aragon Kralı II. Fernando'nun (Ferdinand d'Aragon) evlenmesiyle İspanyol birliğinin gerçekleşmesi üzerine Hristiyan yayılması daha da hızlanmıştır. 1489'a kadar Gırnata Emirliği'nin başşehrin dışında el-Hame (Alhama), Randa, Levşe (Loja), Maleka, Beyyase ve Meriye gibi belli başlı şehirlerinin tamamı ele geçirilmiştir. Sıra Gırnata'ya geldiğinde Müslümanlar şehrin müdafaası için büyük bir gayret sarf ettilerse de kuşatmanın yol açtığı tahribat, erzak yokluğu ve

¹⁴⁵ Özdemir, a.g.e., ss. 242-245.

çeşitli imkânsızlıklar yüzünden 1492'de teslim olmak zorunda kalmışlardır. Böylece İslam hâkimiyetinin Endülüs'teki en son kalesi de düşmüştür. Bu tarihten sonra İspanya'da kalan Müslümanlar (Moriskolar)¹⁴⁶, Hristiyanlığı kabul edenler de dâhil olmak üzere bir asrı aşkın bir süre çok büyük sıkıntı içerisinde yaşamışlar ve sonunda tamamen ülkeden sürülmüşlerdir.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Morisko lafzı birçok kitap ve derlemelerde, *Tarık bin Ziyad* tarafından fethedilmesinden İslami yönetimin 1492 yılında Gırnata'da yıkılmasına kadar İber yarımadasında yaşamakta olan (Şu anda Portekiz ve İspanya'nın bulunduğu yarım adadaki) Müslümanlara verilen bir isimdir. İspanyolca sözlükler, Morisko deyiminin kökeninin "**Moro**" olduğuna işaret etmektedir. Bununla Kuzey Afrika'da yaşamakta olan insanları kastediyorlardı. Sonra bu sözcük, **Morisco** kelimesine dönüşerek İspanya'da Gırnata'nın düşüşünün ve Müslümanları din değiştirmeye zorlamalarının ardından Hristiyanların yönetimi altında kalan Müslümanlar için kullanılır oldu.

¹⁴⁷ Özdemir, *Endülüs (İslam Hâkimiyetindeki İspanya)*, s. 289.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS İSLAM MEDENİYETİNİN OLUŞUMUNDA “İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT”

1. ENDÜLÜS’TE MEDENİYETİN İNŞASI

Abdurrahman b. Muaviye, Kuzeyde Düveyru (Duero) Nehri’nden güneyde Akdeniz’e, batıda Atlas Okyanusu’ndan kuzeydoğuda Pirenelerin ötesine kadar geniş bir alana uzanan coğrafyaya hâkim olmuştur. Bölgede kalıcı olmak için; iç ve dış tehditlere karşı güçlü olmuş ve çok geçmeden coğrafya üzerinde inşa sürecine başlamıştır. I. Abdurrahman, Endülüs içinde neredeyse fetihten beri süregelen Arap-Berberi çekişmesi, Arapların kendi içlerindeki kabilecilik anlayışı ve kendilerini dışlanmış hisseden Berberilerin Şii düşünce savunucusu Sakya b. Abdülvahid’in etrafında toplanarak isyan etmelerinin yanında, Abbasilerin Endülüs’te Emevi hâkimiyetini engellemeye çalışmaları ile de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ama O, almış olduğu eğitiminde etkisiyle kısa sürede başarılı bir çizgi yakalamıştır.

Endülüs içinde bu tür sıkıntılarla mücadele eden I. Abdurrahman dışarıda da I. Alfonso’nun (739-757) liderliğinde bir güç haline gelen 750 yıllık Asturias Krallığına ve 732 yılında Müslümanlara karşı Poitiers Savaşını kazanan Charles Martell’in oğlu Pippin’in liderliğinde kurulan Karolenjiyen Frank Krallığına karşı zaferler kazanmıştır.¹⁴⁸

I. Abdurrahman’ın vermiş olduğu bu zor mücadele sürecinde Endülüs’te devlet anlayışının yerleştiği, devlet kurumlarının inşa edildiği ve hâkim olduğu bölgelerde sükûnetin sağlanarak düzenli bir devlet yapısına girildiği görülmektedir. Bunun yanında sadece Müslüman halkla değil Hristiyan halkla da iyi ilişkilerin kurulduğu bu dönemde hiç şüphesiz adalet ve hoşgörüye dayalı olan bir Endülüs medeniyetinin de temelleri atılmıştır. Zira İbn-i Sina’nın, “*Medeni bir hayatın gerçekleşmesi için sosyal ilişkilerin iş birliği zemininde yürütülmesi kadar adalet ilkesine göre sürdürülmesi de gereklidir. Bu ilkenin hayata geçirilmesi, herkesin*

¹⁴⁸ Özdemir, *Endülüs*, ss. 211-225.

*adaleti kendi çıkarına göre yorumladığı ve bu yüzden kargaşanın hüküm sürdüğü bir durumda söz konusu olmayacağından, adaleti herkes için sağlayacak kuralların konması zorunludur”*¹⁴⁹ sözünden de anlaşılacağı gibi sağlam bir medeniyetin alt yapısında mutlaka sosyal işbirliği ve adaletin olması gerekmektedir. Bu olgularla birlikte toplum içerisinde zihni faaliyetler artacak ve kültürel gelişimde sağlanmış olacaktır.

Endülüs medeniyetinin oluşum ve gelişim aşamalarını incelendiğinde, fetihlerle başlayan bir sürecin özellikle I. Abdurrahman’ın kurmuş olduğu Endülüs Emevi Devleti ile farklı bir ivme kazandığı ve bu gelişim sürecinin Müslümanların kaybettiği son Endülüs toprağı olan Gırnata’nın düşmesine kadar devam ettiği görülmektedir. Endülüs’te her alanda ciddi bir gelişim sağlanmış ve hem dönemine hem de sonrasına damga vuracak izler bırakmıştır.

ENDÜLÜS’TE EĞİTİM, BİLİM VE SANAT

Eğitim; kişiyi beceri, meslek ve makam sahibi yapmanın ötesinde, hayatı anlamlandırmanın önündeki en büyük engel olan cehaletten kurtarıp; aklını kullanan, nefisini kontrol altında tutabilen, iyi huylarla bezenmiş, ilmi ile âmil, âbid, kendisi ve çevresiyle uyumlu, faziletli bir kimse haline getirme faaliyetidir.

Endülüs’te eğitim üç aşamadan oluşmaktadır. İlk aşama günümüz ilkokulu diyebileceğimiz, beş-altı yaşlarından itibaren devam edilen ve yaklaşık yedi-sekiz yıl devam etmekteydi. Eğitim için mektepler, mescitler, muallimlerin evleri ve öğrencilerin kendi evleri kullanılmaktaydı. Bu aşamada özellikle Kur’an-ı Kerim’in yüzünden okunması ve ezberlenmesi, Arapça okuma-yazma, gramer öğretilmekte ve kısa şiirler ezberletilmekteydi. İbn Haldun, Endülüslülerin eğitimin daha ilk merhalesinde okuma-yazma ve dil eğitimine ağırlık vermelerinin, onların İslam dünyasının geri kalan bölümüne nispetle dili daha iyi kullanmalarına ve kendilerine has yazı stilinin ortaya çıkmasına imkân sağladığını ifade etmektedir.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Tahsin Görgün, “Medeniyet” mad., *DİA*, C. 28, Ankara 2003, ss. 298-301.

¹⁵⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 776.

İkinci aşama ilim halkalarından oluşmaktaydı. Bu halkalar çoğunlukla mescit ve camilerde gerçekleşmekteydi. Kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh ilimleri yanında, dil ve edebiyat, tarih, coğrafya ve felsefe gibi ilimlerde okutulmaktaydı. Ayrıca tıp, astronomi ve matematik gibi bilimlerde yer almaktaydı.

Üçüncü aşamayı ise ilim yolculukları (rahalâtu'l-‘ilm) teşkil etmekteydi. Bu yolculukların gerek Doğu İslam âlemindeki birikimlerin Endülüs’e taşınmasına, gerekse Endülüs’teki birikimlerin ülke dışına, özellikle de Orta Çağ Avrupası’na aktarılmasına vesile olmuştur. İlim yolculukları hem ülke içinde hem de ülke dışında gerçekleştirilmekteydi. Ülke içinde, taşradaki öğrenciler için büyük merkezler ve bu merkezlerdeki meşhur âlimler birer cazibe odağı olmuştur. Kurtuba, İşbiliye, Tuleytula, Sarakusta, Meriyye, Batalyevs ve Gırnata Endülüs’ün meşhur ilim merkezleriydi. Ülke dışında ise çağın ilim merkezleri olan Kayrevan, Kahire, Mekke, Medine, Şam, Basra ve Bağdat Endülüslüler’in ilim tahsili için tercih ettikleri merkezler olmuştur.¹⁵¹

Endülüs’te eğitim kurumları Doğudakilere benzerlik göstermektedir. Eğitimin ilk başladığı ve eğitimci pozisyonunda ailenin ilimle meşgul olan bireyi olan menziller (evler), eğitimin ilk aşaması olarak görülen mektepler, eğitim halkalarına ev sahipliği yapan cami ve mescitler, tamamlayıcı bir unsur olan kütüphaneler, tasavvufi anlayışın hâkim olduğu ve vaazlar ile halkın eğitimini amaçlayan ribat ve zaviyeler ile yaygın bir şekilde kurumsallaşan medreseler Endülüs’te eğitimin alt yapısını oluşturmaktaydı. Bu kurumlardan özellikle medreselerin başlangıç dönemi bilinmese de kaynaklarda XII. yüzyılda Muvahhidler tarafından Mağrib’le birlikte Endülüs’te de medreseler yaptırıldığı ifade edilmektedir. XIII. yüzyılda Maleka ve Mursiye’de, XIV. yüzyılda ise Gırnata’da medreselerin varlığı kesin olarak bilinmektedir.¹⁵²

¹⁵¹ İsa, *Tarihu’t-ta’lim fi l-Endelüs*, Kahire 1982, s. 410.

¹⁵² İsa, *Tarihu’t-ta’lim fi l-Endelüs*, s. 215

DİNÎ İLİMLER

1.1. Tefsir - Kıraat

Endülüs, Müslümanlar için büyük öneme sahiptir. Bunun sebebi sadece İslam tarihindeki özel konumu değil, bünyesinde geliştirmiş olduğu İslami ilimlerle de ilgilidir. Özellikle kıraat, tefsir ve fıkıh ilimleri Endülüs'te önem verilen İslami ilimlerdir. Bununla birlikte İslam felsefesi ve kelim çalışmaları da yoğun bir şekilde gerçekleştiğini bilinmektedir.

Genel anlamda İslami ilimlerin Endülüs'e iki koldan girdiği bilinmektedir. Bu iki kaynaktan birincisi fetih sürecine bizzat katılmış olan sahabe (Müneyzir el-İfriki) ve tâbiûn (Musa b. Nusayr, Haneş es-San'âni ve Ali b. Rabâh el-Lahmi) aracılığıyla olmuştur. İkincisi ise özellikle Endülüslü bazı âlimlerin Mısır, Şam ve Hicaz'a hac yapmak ve ilim öğrenmek için gerçekleştirdikleri seyahatler vesilesiyle olmuştur.¹⁵³

Kıraat sözlük anlamı itibarıyla “okumak” anlamında kullanılmaktadır. Terim olarak da “*Herhangi bir kelime üzerinde med, kasr, hareke, sükun, nokta ve i'rab bakımından meydana gelen değişiklik*” demektir. Kur'an, Allah'ın kelamı olduğundan, Müslümanlar arasında en çok saygı tezahürünün hedefidir. Tabiatıyla, onu hatasız bir şekilde okumak ve ezberlemek her Müslüman için büyük öneme sahiptir. Bu yönde geliştirilecek ilk disiplin Kur'an'ı usûl ve kaidesine göre okuma ya da ezberleme ilmi olan Ilmu'l-Kırâat'tır.¹⁵⁴

Kıraat ilmini Endülüs'e ilk kez getiren âlim, bizzat İmam Nafi'den ders alan Gazi b. Kays Ebu Muhammed el-Endelûsi'dir. (ö. 814) Bu alanda ilk eser veren âlim ise Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdullah et-Talemenkî'dir. Kıraat ilminin bu topraklarda yayılmasına öncülük eden isimler ise; Mücahid el-Amiri (ö. 1044), Mekki b. Ebi Talib (ö. 1045), Ebu Amred-Dâni (ö. 1052) ve Ebu'l Kasım eş-Şâtibî'dir.¹⁵⁵

¹⁵³ Burhan Baltacı, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, C. 4, İstanbul 2018, s. 409.

¹⁵⁴ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İstanbul 2012, s. 128.

¹⁵⁵ Baltacı, a.g.e., s. 410.

Tefsir ilmine gelince; sözlükte “bir şeyi açıklamak, ortaya çıkarmak ve kapalı bir şeyi açmak” anlamına gelmektedir. Kavram olarak ise; “Kur’an’ın lafızlarını, Arap dili ve edebiyatı açısından tahlil edip kendisiyle kastedilen manayı tespit etmek” demektir.¹⁵⁶ İslam’ın ana kaynağı olan Kur’an’ı daha iyi anlamak için büyük öneme sahip olan tefsir ilmi, Endülüs’te hâkim mezhep olan Malikilik sebebiyle tefsir usulünde şahsi yorumlara itibar edilmemiş olup, daha çok naklî tefsir anlayışı hâkim olmuştur. IX. yüzyılın yarısına kadar daha çok Doğulu müfessirlerin eserleri esas alınırken, IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Endülüs’ten tefsir âlimlerinin çıktığı görülmektedir. Bu alanda ön plana çıkan âlim ise İbn Hazm’ın “İslam âleminde o güne kadar kaleme alınan tefsirlerin en mükemmeliydi” dediği “*et-Tefsiru'l-Kebîr*”in müellifi olan Bakî b. Mahled’dir. (ö. 889) X. yüzyıl itibariyle tefsir ve kıraat ilminde ön plana çıkan isim ise “*El-Hidaye ilâbuluğî'n-nihaye fî 'ilmi menâ'il-Kur'an ve Tefsirihi ve Ahkâmihi ve Cümelin min Funûni 'Ulûmih*” adlı eseri ile Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Talib’dir. (ö. 1045) Kendisi rivayet usulünü benimsemiş ve Mu'tezile'nin görüşlerini çürütmeye çalışmıştır. XII. yüzyıla gelindiğinde ise “*el-Muharreru'l-Veciz*” adlı eserinde rivayet ve dirayet usullerini birlikte uygulayan Gırnatalı Muhammed b. Atiyye’nin (ö. 1148) ön plana çıktığını görülmektedir.¹⁵⁷

Son olarak günümüzde en çok bilinen ve okunan tefsirlerden olan “*el-Câmi'u li Ahkâmil-Kur'ân (Kurtubi Tefsiri)*” zikredilebilir. Müellefi Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi (ö. 1273), dini tahsilini Endülüs’te tamamlamış, Kurtuba’nın 1236 yılında Hristiyanların işgaline uğramasından sonra Mısır’a yerleşmiş ve eserini burada tamamlamıştır. Kur’an-ı Kerim’i okumanın önemine işaret eden müfessirin, kaleme aldığı tefsirine yazmış olduğu mukaddime, muhtevası itibariyle usûl ilmi açısından önemli bir kaynaktır.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Demirci, a.g.e., s. 21.

¹⁵⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*, Ankara 2016, s. 164.

¹⁵⁸ Demirci, a.g.e., s. 32.

1.2. Hadis

İslam dininin Kur'an'dan sonra en önemli kaynağı olan Hadis ilmi, Müslümanların istisnasız her dönem üzerine ciddi çalışmalar yaptığı bir alandır. Sözlük anlamı “*yeni, söz, fiil*” olarak kullanılan Hadis, terim olarak ise; “*söz, fiil, takrir (onay), ahlaki ve fiziki vasıf olarak Hz. Peygamber’e izafe edilen her şey*” anlamına gelmektedir.¹⁵⁹ İslam âleminin ilgi odaklarından biri olan Hadis ilmi şüphesiz Endülüs'te de ilgi görmüştür. İlim için Doğu'ya gerçekleştirilen rihleler vesilesiyle Endülüs'e ulaşan hadis ilmi, benimsemiş oldukları Maliki fıkhnın ve bu fıkhnın kaynak eseri olan el-Muvatta'yı öğrenmeyi yeterli görmeleri sebebiyle hadis ilmi Endülüs'te yavaş gelişmiştir.

Hadis ilminin Endülüs topraklarına giriş sürecinde Sa'sa'a b. Sellâm, Muaviye b. Salih ve Abdumelik b. Habib gibi isimleri ön plana çıkmıştır. Ancak usûl olarak hadis ilminin Endülüs'e girişi Abdumelik b. Habib es-Sülemi tarafından gerçekleşmiştir. Sa'sa'a b. Sellâm, Ziyad b. Abdurrahman, Gazi b. Kays, İsa b. Dinâr ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi gibi dönemin önde gelen âlimlerinden ders aldıktan sonra Endülüs'ten ayrılarak Doğu'ya gerçekleştirdiği rihle ile fıkıh ilmine de mazhar olmuş ve Endülüs'e döndükten sonra hadis ve fıkıh dersleri vermiştir.¹⁶⁰

Endülüs'te hadis ilminde ön plana çıkan bir diğer âlimde; iki defa Doğu'ya rihle gerçekleştirerek tam otuz beş yıl ilim tahsil eden Bakî b. Mahled'dir. (ö. 889) Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn ve İbn Ebi Şeybe gibi hadis ilminin önemli isimlerinden dersler alan Bakî b. Mahled, İbn Ebi Şeybe'nin el-Musannef adlı eserini Endülüs'e ilk getiren kişi olarak bilinmektedir.¹⁶¹

Hadis ilminin Endülüs'te yaygınlaşmasının bir başka mimarı da Muhammed b. Vaddah'dır. (ö. 900) Bakî b. Mahled gibi Doğu'ya iki kez rihlede bulunmuş ve bu seyahatlerde hadis ilmine odaklanmıştır. Endülüs'e dönüşünde ise Doğu'da telif edilen birçok önemli eseri Endülüs ile tanıştırmıştır. Kendisi Maliki ulema arasında

¹⁵⁹ İsmail Lütfi Çakan, *Hadîs Usûlü*, İstanbul 2003, s. 13.

¹⁶⁰ Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, “*İslam Tarihi ve Medeniyeti*”, C. 4, İstanbul 2018, ss. 419-421.

¹⁶¹ Özdemir, a.g.e., s. 169.

saygın bir yere sahiptir. Bunda onun Endülüs'teki ehl-i rey ile ehl-i hadis arasında her iki tarafı da idare eden bir ortayol tutmasının rolü olduğu muhakkaktır.¹⁶²

İbn Hazm (ö.1064) ismini de bu alanda zikretmek uygun olacaktır. Zira ünlü Zahiri âlim hadis alanında Endülüs'ün önde gelen isimlerindendir. Ona göre sünnet vahiy kaynaklı olup Kur'an'ın tefsiridir. Allah hem Kur'an'a hem de sünnete itaati emretmiştir. Kur'an'da Allah tarafından korunduğu bildirilen “*zikr*”e sünnet de dâhildir. Zehebi ve Sehâvi gibi âlimlerin hadis münekkitleri arasında zikrettiği İbn Hazm'ın yaklaşık 880 ravi hakkında cerh ve ta'dil hükmü verdiği tespit edilmiştir. “*El-Muhallâ*” adlı eserinde mükerrerleriyle birlikte Buhari'nin Sahihi'nden 470, Müslim'in Sahihi'nden 780, Ebu Davud'un es-Sünen'in den 383 ve Nesaî'nin es-Sünen'inden 504 hadise yer veren İbn Hazm, Buhari ve Müslim'in eserlerini en güvenilir hadis kitapları olarak kabul etmiştir.¹⁶³

1.3. Fıkıh (Hukuk)

Sözlükte “bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, derinlemesine kavramak” anlamlarına gelen fıkıh kelimesi temel dinî kaynaklara dayalı olarak “*kişinin leh ve aleyhindeki hükümleri bilmesi*”dir.¹⁶⁴ Fıkıhta ilmî bilgiye ulaşmak için takip edilen metot ise “*fıkıh usûlü*” olarak adlandırılmıştır. Fıkıh usûlü, “*Fakihin, delillere dayanarak hüküm çıkarırken tutacağı yolu ve delilleri kuvvetine göre tertip ederek, Kur'an ve Sünnet'ten, Sünnet'i kıyas ve doğrudan doğruya nassa dayanmayan diğer delillerden öne almasını açıklayan metotlar*” olarak açıklanmıştır.¹⁶⁵

Endülüs'ün fethini takip eden yıllarda özellikle Suriye bölgesinden çok sayıda kişi iskân edilmiştir. Yeni sakinler, daha önce yaşadıkları bölgenin meşhur fakihî İmam Evzâi'nin fıkhi görüşlerini benimsedikleri için Endülüs'te Evzâi Mezhebi yayılmıştır. Endülüs'te Suriye'den gelip yerleşen âlimlerden, özellikle Evzâi'nin öğrencisi olan ve Kurtuba kadısı tayin edilen Sâ'sa'a b. Sellâm'ın, hocasının

¹⁶² a.g.e, s. 170.

¹⁶³ el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 192.

¹⁶⁴ Hayrettin Karaman, “Fıkıh” mad., *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, ss. 1-14.

¹⁶⁵ Ali Duman, *İslam Hukuk Usûlü*, Malatya 2010, s. 10.

görüşlerinin Endülüs'te yayılmasında önemli rol oynadığına işaret edilmektedir. Çok geçmeden Ziyad b. Abdurrahman ve Gazi b. Kays gibi ilim tahsili için Doğu'ya giden ve Medine'de İmam Malik b. Enes'e öğrencilik yapan Endülüslülerin geri dönmesiyle, İmam Malik'in görüşleri de Endülüs'te yayılmış ve Evzai Mezhebi'nin yerini alarak hâkim mezhep haline gelmiştir. II. Hakem döneminde devletin resmi mezhebi olan Malikilik, Gırnata'nın düşmesine kadar Endülüs topraklarında var olmaya devam etmiştir. Bir mezhebin tüm ülkeye hâkim olması fetva makamlarınca fıkıh üretmekte büyük kolaylık sağlamasına karşın, farklı görüşlerin baskı altına alınması sebebiyle düşünce dünyasının kısırlaştırılması yönüyle de olumsuz bir durum olmuştur.¹⁶⁶

İmam Malik'in görüşlerinin Endülüs üzerinde hâkim olmasında özellikle bazı fakihlerin büyük rolü vardır. Bu fakihlerin başında İsa b. Dinar (ö.868), Yahya b. Yahya el-Leysi (ö. 846), İbn Habîb (ö. 853) ve el-Utbî (ö. 868) gelmektedir. Bu dönemde önemli eserlerde kaleme alınmıştır. Bunlar: İsa b. Dinar'ın “el-Hidaye”si, İbn Habîb'in “el-Vâdiha”sı ve el-Utbî'nin “el-Utbiyye” şeklinde sayılabilir.¹⁶⁷

Yukarıda beyan edilen önde gelen fakihler dışında Yahya b. Muzeyyen el-Kurtubi (ö. 872), Kasım b. Asbağ (ö. 951), Dede İbn Rüşd (ö.962), İbnül-Kurtiyye (ö.977), İbn Afif (ö.1029), Ebu'l-Velid el-Bâci (ö.1081), dede İbn Rüşd (ö.1126), torun İbn Rüşd (ö.1198), İbnu't-Tallâ (ö. 1103), İbnu'l-Harrat (ö.1185) Muhammed b. Harb (ö.1340) gibi isimler de zikredilebilir.¹⁶⁸

1.4. Kelâm

Sözlükte “*bir söz, bir deyiş, bir cümle veya metin*” anlamlarına gelen Kelam, terim olarak ise; “*makul bir önermenin ya da hükmün ifadesi ve böyle bir önermeyi ya da hükmü ileri sürme imkânı veren delil*” anlamına gelmektedir.¹⁶⁹ İslam düşüncesinin ilk tezahürü üç hareket sahasında gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisi hukuk alanıdır. İlahi emirleri tebliğ ve talim eden Peygamber'in (s.a.v.) vefatından

¹⁶⁶ Özdemir, a.g.e., s. 177.

¹⁶⁷ a.g.e., s. 178.

¹⁶⁸ a.g.e., s. 182.

¹⁶⁹ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam*, Konya 2012, s. 3.

sonra yeni problemlerle karşılaşan Müslümanlar, İslam'ın öğretilerini uygulamakta karşılarına çıkan yeni durumlarla baş edebilmek için çözümler üretme ihtiyacı hissetmişler ve bu doğrultuda çalışmalar yapmışlardır. Bu noktada şeriatın amaçları, insanın fiillerinin, mükellefiyetlerin, iyi ve kötünün mahiyetleri konusunda sorular sormak, bu sorulara cevaplar bulmak ve vahyin anlaşılabilmesi için kurallar koymak zorunluluğu doğmuştur. Sonuçta bir mantık ve metod ortaya çıkmıştır. İkinci hareket sahası ise İslam tarafından arzedilen gerçekleri düşünme ve onları sistematize etme eğilimidir. Müslümanın şuuru, tamamiyle zaman/mekânı değiştirmek üzere inancın mensubuna emir veren ilahi yapının görüşü tarafından kontrol edilmiştir. Müslüman kendi hayatı içinde vazifesini ve ideolojisini sistematik bir şekilde ifade etmek için tarihi oluşturma işiyle meşgul olmak zorundadır. Ve Müslümanlar tarihi oluşturma işinde ciddi bir sistematik ortaya koymuşlardır. Üçüncü hareket sahası ise, Müslümanların, İslam'ın iddialarını muhakeme eden, tatminkâr cevaplar arayan kimselerle karşılaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu kimseler genelde Yahudi, Hristiyan, Sabî ve Zerdüştlidir. Tabii olarak daha önceki inanışların kısa sürede silinemeyeceğinden, İslam'ın iddialarını kendi ışıklarının altında değerlendirmeye onları zorlamıştır. İşte bu noktada Müslümanlar yeni sorulara ikna edici cevaplar bulmak için çaba sarfetmişlerdir. Bu da üçüncü hareket sahasının yani kelam ilminin doğuşuyla sistematize edilmiştir.¹⁷⁰

İlim tahsili için Doğu'ya giden öğrencilerin tefsir ve hadiste elde ettikleri ileri seviyeyi kelam için de söylemek pek mümkün değildir. Bunun sebebi olarak yukarıda fıkıh başlığı içerisinde behsedilen farklı görüşlerin baskı altına alınmasını gösterilebilir. Buna rağmen Endülüs'te IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kelami meselelerle ilgilenenlerin olduğu bilinmektedir. Bu dönemde ilk dikkat çeken isim olan, İbn Meserre nisbesiyle meşhur olmuş Muhammed b. Abdullah b. Meserre, öğrencileriyle birlikte şehir dışına çekilmek durumunda kalmıştır. Ayrıca Eş'ari kelamı Mağrib ve Endülüs'te yayılmış, bunda özellikle Bâkılânî'nin (ö. 1013) öğrencileri büyük rol oynamıştır.¹⁷¹

¹⁷⁰ el-Fârûkî, a.g.e., ss. 308-311.

¹⁷¹ Adıgüzel, a.g.e., ss. 438-439.

1.5. Tasavvuf

Tasavvuf, insanın iç dünyasını, ruhi ve manevi yönden geliştirmek, zenginleştirmek, derinleştirmek ve coşkulu bir dindarlığa ulaştırmak için daha fazla zühd, takva ve ibadeti hayatına hâkim kılarak kalp temizliğine, güzel ahlâka ve ruh olgunluğuna ulaştırmasıdır. Amaç, mümin bireyi terbiye etmek ve manen yükseltmektir. Bu amaca ulaşmak için dünyadan çok ahirete önem vermek, maddi değerlerden ziyade manevi değerlere yönelmek ve daha fazla ibadet ile nefsi disiplinize etmektir.¹⁷²

Endülüs'te tasavvufun ortaya çıkışı fetihle birlikte başlamıştır. Fetih sürecine bizzat katılan ve zahidlik vasıflarıyla ön plana çıkmış olan Hanes es-Sa'âni, Ali b. Rebâh ve Meymûn b. Said gibi meşhur kişiler de vardı. Endülüs'te tasavvufun yayılımı bu üç isim üzerinden düşünülebilir. Yazılı bir eser olarak da IX. yüzyılda Tutileli (Tudela) Yûmn b. Rızk tarafından yazılan “ez-Zûhd”ü göstermekte mümkündür. Endülüs'te tasavvufun bir düşünce sistemine dönüştürülüp yaygınlık kazanmasında İbn Meserre'nin rolü büyüktür. Bunun yanında ilk defa sufi olarak nitelenen kimselerin varlığı X. yüzyıldan itibaren bahsedilebilir. Bunlardan birisi olan Tudmirli Muhammed b. Ebi'l-Hüsam el-Kaysi (ö. 989) bir süre Irak'ta bulunmuş ve tasavvuf ehli kişilerle buluşmuştur. Onlardan etkilenen el-Kaysi, Endülüs'e döndükten sonra bir *ribata* yerleşmiş ve burada hem tasavvufi yaşantısını devam ettirmiştir.¹⁷³

İbn Meserre'nin tasavvufu bir düşünce sistemi olarak ortaya çıkarmasından sonra kendisinden etkilenen birçok sufi olmuştur. Bunların en tanınmışları ise İbnu'l-Arif, er-Ruayni, İbn Berrecân ve İbn Kasi'dir. Bu isimlerle gelişen tasavvufi hayat, XII-XIII. yüzyıllarda Muhyiddin İbnu'l-Arabî (ö.1240) ile taçlandırılmıştır.¹⁷⁴

Tam adı Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Arabî et-Tâi el-Hatime olan İbnu'l-Arabî Endülüs'te tasavvufi düşüncesinin tartışmasız en önemli temsilcisidir.

¹⁷² Süleyman, Uludağ, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, C. 1, Ankara 2004, s. 48.

¹⁷³ Özdemir, a.g.e., s. 199.

¹⁷⁴ a.g.e., s. 200.

Kendi ifadesiyle, gençlik yıllarında kendisine irfani bir nimet ihsan edilmiştir. İbn Rüşd ile görüşme imkânı bulmuştur. İbnü'l Arabî 1200 yılının başında Endülüs'ten kesin olarak ayrılarak Mağrib'e geçmiş, daha sonra Tunus, Mısır, Hicaz, Irak, Anadolu ve Suriye'de çeşitli şehirlere gitmiş, son olarak Şam'a yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Yolculukları esnasında birçok mutasavvuftan istifade eden İbnü'l - Arabî ıstılahi olarak ifade etmemekle birlikte “*vahdet-i vücûd*” anlayışını sistemli bir biçimde ortaya koymuştur ki bu anlayış tasavvuf tarihinde önemli bir yere sahiptir. Eserleri ve Sadreddin el-Konevi gibi talebeleri vasıtasıyla Anadolu'daki tasavvuf düşüncesine önemli etkileri olmuştur. Geride bıraktığı yüzlerce eseri arasında “Fusûsü'l-Hikem” ve “el-Futuhâtü'l-Mekkiye” hakkındaki şerh çalışmaları, bu eserlerin tasavvuf çevrelerinde mazhar olduğu büyük ilgiyi göstermektedir. “*Eş-şeyhü'l-ekber*” olarak meşhur olan İbnü'l-Arabî aynı zamanda tasavvuf tarihinin en tartışmalı şahsiyetidir.¹⁷⁵

İbnü'l Arabî'nin görüşleri İslam dünyasında iki farklı tepkinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bir grup onun fikirlerinden ciddi manada etkilemiştir. İbn Sevdekin, Sadreddin-i Konevi, Afifuddin et-Tilimsani, Davud-i Kayseri gibi isimler “*Ekberîyye*” olarak anılmaktadır.¹⁷⁶

Son olarak Endülüs'te tasavvuf alanında etkili isimlerden Şazeli tarikatının şeyhlerinden İbn Abbâd er-Rundi'den de kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. 1333'te Endülüs'ün güneyinde Runde'de (Ronda) doğmuştur. Bölgede Hristiyan işgalinin ilerlemesine bağlı olarak önce Fas, Tanca ve Selâ'ya gitmiş ve Selâ'da Şazeli şeyhlerinden Ebû Abbas İbn Aşir ile tanışır. İlk olarak “Gaysu'l-Evâhî'l-Aliyye fî Şerhi'l-Hikemi'l-Atâiyye” adlı eseri kaleme almıştır. Ayrıca “er-Resâilu's-suğrâ” unvanı altında on altı risaleden oluşan iki eseri vardır. Bunlar esas itibarıyla tasavvuf nasihatleri ihtiva etmektedir.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Özdemir, a.g.e., s. 206.

¹⁷⁶ M. Erol Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, ss. 493-516.

¹⁷⁷ Mustafa Kara, “İbn Abbâd er-Rundi” mad., *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, ss. 266-267.

2. MÜSPET İLİMLER

2.1. Felsefe - Mantık

Bağdat'ta kurulan Beytülhikme'de Antik dünyanın bilim ve felsefe eserlerinin tercümelerinden yararlanan Müslümanlar özellikle felsefe ve mantık ilimlerinde önemli ilerlemeler katetmişlerdir. Dini ilimler tahsili için Doğu'ya rihleler gerçekleştiren Endülüs'lü öğrencilerde bu tercümelerden faydalanmış ve hatta bu eserleri Endülüs'e de taşımışlardır. Fakat Doğu'da olduğu gibi felsefe ve mantık ilminin Endülüs'e giriş dönemi biraz sancılı olmuştur. Bunun nedenleri arasında Endülüslülerin genel olarak dini ilimler ve dil ilimleri dışındaki alanlara ilgi göstermemeleri ve erken dönem Endülüs ulemasının felsefi hareket ve kelami tartışmaları bölgeden uzak tutma çabalarını gösterilebilir.

Endülüs'te hâkim olan Maliki anlayışın bazı konularda baskı uyguladığını ve düşüncenin önüne bazı engeller çıkardığını daha önceki başlıklar altında beyan edilmişti. Tasvip edilmeyen görüşlerin, zındıklığa varan ithamları beraberinde getirdiğinin örnekleri Endülüs tarihinde mevcuttur. Ancak buna rağmen Ebu Osman Said b. Fethun, felsefi ilimlere giriş mahiyetinde “Şeceretü'l-Hikme” adında bir risale kaleme almış, sonrasında maruz kaldığı baskılar neticesinde ise Endülüs'ten ayrılarak Sicilya'ya yerleşmiştir.¹⁷⁸

Tüm bu baskılara rağmen Endülüs'te XI. yüzyılda özellikle eski Yunan filozoflarının -özellikle Aristo'nun- görüşlerinin gayet iyi bilindiğini Said el-Endülüsî'nin (ö. 1070) dünya bilim tarihine dair yazdığı eseri “Tabakâtü'l-Ümem”de belirtilmiştir.¹⁷⁹ Zamanla bu baskı ortamının yumuşadığı ve günümüzde bile üzerlerinde önemle durulan, XII. yüzyılda yetişmiş filozoflar olan İbn Bacce (ö. 1139), İbn Tufeyl (ö. 1185) ve İbn Rüşd (ö. 1198) gibi isimleri ortaya çıkaran Endülüs, felsefenin en önemli temsilciliğini yapmıştır.

¹⁷⁸ Adıgüzel, a.g.e., s. 456.

¹⁷⁹ Mahmut Kaya, “Sâid el-Endelüsî” mad., *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, ss. 556-557.

Felsefi ilimler içerisinde mantıkla en çok uğraşan Yezid el-Fârisi (ö. 1064)'dir. Dedesi ve babasının devlet idaresinde önemli görevler üstlendiği bilinmektedir. İlimlerin metodlarını anlattığı “et-Takrîb li Hudûdi'l-Mantık” eserinde fıkıh ve din ilimlerinden örnekler vermiştir.¹⁸⁰

Endülüs'te felsefe alanında ilk dikkat çeken isimlerden İbn Meserre olarak meşhur olan Muhammed b. Abdullah el-Cebeli'dir. (ö. 931) Tasavvufi görüşleriyle de tanınan İbn Meserre ilim tahsiline babasının yanında başlamış, daha sonra Muhammed b. Vaddâh ve Muhammed b. Abdüsselam el-Huşeni gibi Endülüs'ün tanınmış âlimlerinden ders alarak devam etmiştir. Mutezili düşünceyi benimseyen İbn Meserre, Kurtuba'daki dersi esnasında va'd ve va'id konusundaki görüşleri sonrası kendisine karşı yükselen eleştiriler üzerine şehri terk etmiştir. Daha sonra Kayrevan, Mekke, Medine, Mısır ve Irak'a giderek görüşlerini olgunlaştırmaya imkân bulan İbn Meserre, Endülüs'e döndükten sonra öğrencileri ve arkadaşlarıyla birlikte Kurtuba yakınlarındaki dağlık bir bölgeye çekilerek faaliyetlerini sürdürmüştür. Hakkındaki tüm tartışmalara rağmen döneminde ve ölümünden sonra çok sayıda takipçisi bulunan İbn Meserre'nin Endülüs'te felsefenin öncülerinden biri olduğu ifade edilebilir.¹⁸¹

Özellikle XII ve XIII. yüzyıllarda İbn Bâcce, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd gibi isimleri çıkaran Endülüs, İslam felsefesinin topraklarında ne denli benimsendiğini ve geliştiğini göstermiştir.

Endülüs'te felsefenin gelişim sağladığı dönemin ilk mühim ismi tartışmasız İbn Bâcce'dir. (ö. 1138) Çalışmalarıyla felsefi disiplinlerde en güçlü fikir adamı olarak anılan İbn Bâcce, Aristo'nun fikirlerine hâkimlik konusunda üstün bir noktada olduğu bilinmektedir. Batı literatüründe “*Avempace*” olarak anılan İbn Bâcce, gençliğini geçirdiği Sarakusta'da kurulan kütüphanedeki Eflatun, Aristo ve birçok Doğulu İslam filozoflarının eserlerine ulaşmış, en iyi şekilde faydalanmış ve felsefe altyapısını bunlar üzerine inşa etmiştir. Ayrıca İslam filozofları arasında ismen zikrettiği ve büyük ölçüde etkilendiği filozof ise Farabi'dir. İbn Bâcce'nin

¹⁸⁰ el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 192.

¹⁸¹ Mustafa Çağırıcı, “İbn Meserre” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, ss. 188-193.

mistisizmin akıl karşıtı tutumunu eleştirmesi, teorik bilgi ve akli araştırmaları önemsemesi Endülüs'te akla dayalı bir kültür ortamının oluşturulmasına ciddi katkılar sağlamıştır.¹⁸²

Zikredilmesi gereken bir diğer isimde İbn Bâcce'nin öğrencisi olan ve Batı literatüründe Ebu Bekir künyesinden dolayı "*Alubacer*" olarak anılan İbn Tufeyl'dir. Felsefeyle ön plana çıkmasına rağmen özellikle tıp, astronomi ve şiir alanlarında çalışmalar yapmıştır. Felsefesini "*meşriki hikmet*" kavramı üzerinde şekillendiren İbn Tufeyl, günümüze kadar ulaşan "Hayy b. Yakzân" adlı eseriyle tanınmıştır.¹⁸³

Endülüs'te felsefenin zirvesindeki kişi hiç şüphesiz İbn Rüşd'dür. (ö. 1198) Aristo'nun eserlerini onun felsefi doktorinine sadık kalarak şerh ettiği için İslam âleminde "*Şârih*", Latin dünyasında aynı anlamda "*Commentator*", Batı literatüründe ise "*Averroes*" unvanıyla anılmıştır. Tam adı Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed olup, aynı isim ve nisbeye sahip olan dedesi ile karıştırılmamak için İbn Rüşd el-Hafid olarak da isimlendirilir. İbn Tufeyl tarafından felsefi ilimlere ilgisiyle tanınan Muvahhid hükümdarı Ebû Ya'kub Yûsuf'a takdim edilmesi, hem İbn Rüşd'ün felsefi çalışmaları hem de Endülüs'teki felsefi hareketlilik için önemli bir dönemin başlangıcı olmuştur.¹⁸⁴

İbn Rüşd önce 1169'da İşbiliye kadılığına, iki yıl sonra da Kurtuba başkadılığına getirilmiştir. 1182'ye kadar bu görevde bulunan İbn Rüşd, ardından saray tabibi olmuştur. Felsefeye dair yazdıkları arasında Aristoteles külliyyatından şerhleri son derece önemlidir. O, hacim itibarıyla kısa, orta ve uzun olmak üzere üç tür şerh yazmıştır. İmam Gazali'nin "Tehâfütü'l-Felasife" adlı felsefe eleştirisine yazdığı "Tehâfütü't-Tehâfüt" adlı reddiyesi onun meşhur eserlerindendir.¹⁸⁵

¹⁸² Yaşar, Aydın, "İbn Bâcce" mad., *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, ss. 348-353.

¹⁸³ İlhan, Kutluer, "İbn Tufeyl" mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, ss. 418-425.

¹⁸⁴ H. Bekir Karlıağa, "İbn Rüşd", *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, ss. 257-288.

¹⁸⁵ Karlıağa, a.g.e., ss. 257-288.

2.2. Tarih - Coğrafya

Endülüslüler'in tarihe olan ilgisinin en büyük kanıtı tarih ilmini en şerefli ilim görmeleridir. Tarih çalışmalarında Doğu'nun örnek alındığı Endülüs'te genel, mahalli, şehir ve edebiyat tarihi üzerine geniş bir literatür oluşturulmuştur.¹⁸⁶

Endülüs'te tarih yazıcılığı IX. yüzyılın başlarında başlamış ve bunda özellikle Endülüslü Abdülmelik b. Habib es-Sülemî (ö. 852) öncü olmuştur. Kaleme almış olduğu "Tarihu Abdilmelik b. Habib el-İberi" isimli eseri, dünya tarihi türünde yazılmış en eski metinlerden birini teşkil etmesi bakımından önemlidir. X. yüzyıla gelindiğinde ise daha özgün eserlerin ortaya çıkmış olduğu görülmektedir. Bunda "Raziler Ailesi"nin büyük katkısı olmuştur. Aynı şekilde özellikle Halife II. Hakem'in ilme vermiş olduğu önem ve ardından yönetimde ciddi söz sahibi olan Hacib İbn Ebû Âmir el-Mansûr'un katkıları da büyüktür.¹⁸⁷

XI ve XII. yüzyıllardaki siyasi krizler ve ardından halifeliğin yıkılmasıyla başlayan Mülükü't-Tavâif dönemi toplumu sarsmış, İbn Hayyan (ö. 1076) ve İbn Hazm (ö. 1064) gibi isimleri olayları sorgulamaya itmiştir. Fakat bu sorunlu dönem tarih yazıcılığı bakımından Endülüs'ün en verimli dönemi olmuştur. es-Sayrafi (ö. 1147) ve İbn Sahibu's-Salât (ö. 1197) gibi tarihçilerin ön plana çıktığı bu dönem tarih üzerine en fazla eserin kaleme alındığı dönem olmuştur.¹⁸⁸ Terâcim müellifi olarak el-Humeydi (ö. 1095), ed-Dabbi (ö. 1202), İbn Beşkuval ve İbnûl-Ebrâr (ö. 1260); ilim ve kültür tarihi alanında temayüz eden Feth b. Hakan (ö. 1135), tarihi coğrafi konularla iç içe geçirerek zenginleştiren Ebû Ubeyd el-Bekiri (ö. 1094), coğrafyacılığın yanında haritacılığıyla öne çıkan Şerif el-İdrisi (ö.1164), rihle literatürünü geliştiren İbn Cübeyr (ö. 1217) ve Endülüs'ün zenginliklerini ön plana çıkaran İbn Bessâm eş-Şenterini (ö.1147) bu dönemde öne çıkan diğer tarihçilerdir.¹⁸⁹

¹⁸⁶ El-Âbbâdi, *el-İslam fî Ardi'l-Endelus*, Kuveyt 1979, s. 59.

¹⁸⁷ Mustafa Hizmetli, "İslam Tarihi ve Medeniyeti Ansiklopedisi", C. 4, İstanbul 2018, s. 447.

¹⁸⁸ Şaban Öz, "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüslü Tarihçiler", İSTEM, Yıl 7, S. 14, Konya 2009, ss. 84-93.

¹⁸⁹ Hizmetli, a.g.e., ss. 449-451.

Endülüs'te tarih yazıcılığı en olgun dönemini Müslümanların en zayıf olduğu dönem olan XIV. yüzyılda yaşamıştır. Bu dönemde ön plana çıkan isimler İbnü'l-Hatîb (ö. 1375) ve İbn Haldun'un (ö. 1406) olmuştur.

Endülüs'e fetih sonrası Suriye'den göç eden, Yemenli bir ailenin çocuğu olan Lisânüddin İbnü'l-Hatîb; Nasriler Döneminde önce sarayda kâtiplik, sonrada vezirlik yapmıştır. Özellikle vezirliği döneminde bazı devlet büyüklerine ve dostlarına yazmış olduğu mektuplar hem tarih hem de edebi yönden önemlidir. Vezirlik görevinden dolayı resmi evraklara kolay erişebilmesi ve Endülüs halkının yaşayış, kültür ve adetlerini konu edinmesi sebebiyle eserleri önemlidir. Tarihçiliği yanında seçkin bir edip, filozof ve hekimdir. Kaleme aldığı beş eserden “el-İhâta fil Ahbari Gırnata” adlı eser, Gırnata'nın tarih, coğrafya ve topografyasına dair bilgileri ve şehrin önemli şahsiyetlerinin biyografilerini içermektedir. “Er-Rakmü'l-Hulel” adlı eseri mahzum bir İslam tarihidir. İbn Haldun ondan övgüyle bahsetmiştir.¹⁹⁰

İbn Haldun ise Endülüs'ün meşhur tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamıdır. Hatıralarını kaleme aldığı “et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan” adlı eserde ailesinden, yetişmesinden, hocalarından, siyasi tecrübelerinden ve rihlelerinden bahsetmiştir. Onu kendisinden okuma fırsatı veren bu eser çok kıymetlidir. Bunun yanında kaleme almış olduğu “Kitabü'l-İber” ve bu esere yazmış olduğu “Mukaddime” ise günümüze ulaşan en kıymetli eserleridir. Hatıratında kökeninin İşbiliye olduğundan, atalarının Endülüs'teki sıkıntılardan dolayı Tunus'a göç ettiğinden ve kendisinin burada dünyaya geldiğinden bahsetmiştir.¹⁹¹ Babası da dâhil birçok hocadan Kur'an, kıraat, hadis, fıkıh, kelam, Arap dili ve edebiyatı, mantık, felsefe ve matematik dersleri alan İbn Haldun iyi bir eğitimden geçmiştir. Engin bilgi ve deneyimiyle yazmış olduğu eserlerle ve hayatının büyük bölümünde bulunmuş olduğu kritik görevlerle İslam dünyasında ender raslanılacak şahsiyetlerden olmuştur.¹⁹²

¹⁹⁰ Cengiz Tomar, “Lisânüddin İbnü'l-Hatîb” mad., *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 74-76.

¹⁹¹ İbn Haldun, *et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rihletuhu Garben ve Şarkan*, ss. 15-24.

¹⁹² el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 182.

Ayrıca Endülüs'te özellikle tarih alanında Sâid el-Endelüsî'ye ayrı bir yer açmak uygun olacaktır. 1029'da bugünkü Almeria şehrinde dünyaya gelen Sâid el-Endelüsî temel eğitimini burada aldıktan sonra Kurtuba'ya gitmiş aklî ve naklî ilimlerde dönemin önde gelen âlimlerinden ders almıştır. Bu sırada İbn Hazm ile de tanışma imkânı bulmuştur. Onunla tanışıklığını Kurtuba'dan ayrıldıktan sonra da devam ettirmiş ve vefatından iki sene önce kaleme aldığı *Tabakâtü'l-Ümem* diye bilinen “*Kitâbü't-Ta'rîf bi-tabakâtü'l-ümem* (Milletlerin Bilim Tarihi)” adlı eserinde de ona geniş bir yer vermiştir.¹⁹³ İnsan topluluklarını ırk, dil, din, kültür ve bilimsel gelişmeye katkıları açısından sınıflandırdığı bu eseri, özellikle Endülüs'ün bilim ve düşünce tarihi için temel kaynaklardan biridir. El-Endelüsî eserinde; İlkçağ'larda dünya üzerinde yaşayan milletlerin Persler, Kaldeliler, Yunanlılar, Mısırlılar (Kıptîler), Türkler, Hintliler ve Çinliler olduğu tespitinde bulunmuştur. Bunun yanında eserinde milletleri ikiye ayıran el-Endelüsî, bunları “*ilimlerle uğraşan milletler ve ilimle uğraşmayan milletler*” olarak tasniflemiş, Türkleri ve Çinlileri ilimle uğraşmayan iki millet olarak zikretmiştir. Endülüs'te bir dönem kadılıkta yapan el-Endelüsî, sadece tarihçi kimliğiyle değil özellikle matematik ve astronomi üzerine yapmış olduğu çalışmalarla da ön plana çıkmıştır. Tuleytula'da kurmuş olduğu rasathanede Müslüman ve Yahudi bilginlerle çalışmıştır.¹⁹⁴

Endülüs'te coğrafya alanında da bazı isimler öne çıkmıştır. Bunlar IX ve X. yüzyıllarda Ahmed er-Razi (ö.936), Muhammed el-Varrak (ö.973), Yahudi asıllı İbrahim b. Yakub (ö. 900); XI ve XII. yüzyıllarda ise Ubeyd el-Bekri, Ebu Hamid el-Mazini (ö. 1170), el-İdrisi (ö.1166) ve İbn Cübeyr'dir. (ö. 1219) Endülüs'ün yetiştirdiği en ünlü seyyah olarak anılan İbn Cübeyr'in seyahatlerini kaleme aldığı “*er-Rihle*” adlı eseri de meşhurdur.¹⁹⁵

2.3. Tıp - Eczacılık

Endülüs Müslümanları tıp alanında neredeyse X. yüzyıla kadar ciddi sayılabilecek bir birikime sahip değillerdi. Özellikle VIII ve XI. yüzyıllar arası

¹⁹³ el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 192.

¹⁹⁴ Kaya, a.g.e., s. 556.

¹⁹⁵ Özdemir, a.g.e., s. 240.

Doğu'da yapılan tercüme faaliyetleri sayesinde gelişen tıp ilmine, Endülüs'te X. yüzyıla kadar daha çok Hristiyan ve Yahudi tebaa söz sahibi olmuştur. Müslümanların yine Doğu'da gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri üzerinde bu ilme mazhar olduklarını da görülmektedir. Bu dönemde Yuhanna b. Mâsâveyh, Huneyn b. İshak ve er-Razi gibi büyük hekimler yetişmiştir.¹⁹⁶

Endülüs'te tıp alanında ilk meşhur olan Kurtubalı Hamd b. Ebbâ'dır. Tıp alanında iyi bir tahsil yapmıştır.¹⁹⁷ Bunun yanında İbnu's-Semîne olarak anılan Kurtubalı Yahya b. Yahya (ö. 927) önde gelen hekimlerdendir. Kendisi tıp ilminin yanında hesap, astronomi ve çeşitli ilimlere de hâkimdir.¹⁹⁸

Yine IX. yüzyılda isimlerini duyurmuş Endülüs hekimleri arasında Hamdeyn b. Eban, Ahmed b. İlyas, Abdûlmelik b. Habib ve el-Harrani gibi isimleri saymak mümkündür. Bu alandaki asıl ciddi adımların atıldığı X. yüzyılda Saîd b. Abdurrahbin (ö. 951) ateşli hastalıkların tedavi eden ilacı geliştirerek önemli bir adım atmıştır. Hastalıklara karşı perhiz yöntemini kullanan İbn Abdurrahman b. Şüheyd ve kırıklar üzerine bir eser kaleme alan Muhammed b. Abdûn'da tıp ve eczacılık alanının öncülerinden olmuşlardır.¹⁹⁹

X. yüzyılın en büyük hekimi hiç tartışmasız ez-Zehrâvi'dir. (ö. 1013) Kaleme aldığı “et-Tasrifli men 'aceze 'ani't-Ta'rif” adlı eseri, tıp tarihi açısından çok önemlidir. Bu dönemde gayrimüslimler arasında başarılı hekimler mevcuttur. Aynı zamanda haham olan Yahudi Hasday b. Şaprüt, III. Abdurrahman'ın saray hekimlerindendir. XI. yüzyılın önemli hekimlerinden biride İbn Vâfid'dir. (ö. 1075) Ez-Zehravi'nin derslerine katılan İbn Vâfid yirmi yıllık bir birikimin ürünü olan “Kitabu'l-edviyyeti'l-mufrede” adlı eseri kaleme almıştır.²⁰⁰

Tıp alanında Endülüs'te Benû Zûhr ailesi önemli bir yere sahiptir. XI ve XII. yüzyıllarda yaptıkları çalışmalarla ve kaleme aldıkları eserlerle kendilerinden söz

¹⁹⁶ Özdemir, a.g.e., s. 242.

¹⁹⁷ el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 196.

¹⁹⁸ el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 172.

¹⁹⁹ Özdemir, a.g.e., s. 243.

²⁰⁰ Salim Ayduz, “10 Âlim 10 Keşif”, *Derin Tarih Dergisi*, 4. Özel Sayısı, İstanbul 2015, ss. 81-87.

ettirmişlerdir. Ebu'l Alâ b. Zühr'ün (ö.1131) kaleme aldığı “Makale fi'r-Red âlâ Ebi Ali b. Sinâ” adlı eseri, genç yaşta Murabıt hükümdarı Ali b. Yusuf b. Taşfîn'in hekimi olan ve Endülüs'ün en büyük hekimlerinden sayılan Ebû Mervan Abdülmelik b. Ebu'l Alâ'nın kaleme aldığı “Kitâbü't-Teysir” bu alanda önemli eserlerdendir. Ayrıca Benû Zühr ailesinden Ebu Bekir Muhammed ve Ebû Muhammed b. el-Hafid'i (ö. 1205) de zikretmek mümkündür.²⁰¹

İslam felsefesinin önemli isimlerinden İbn Bâcce, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd aynı zamanda XII. yüzyılda Endülüs'te yetişen hekimlerdendir. İbn Tufeyl Muvahhid sarayında başhekimliğe kadar yükselmiş olan iyi bir tabip ve cerrahdır. İbn Rüşd ise bu alanda tercüme ve telif şeklinde yirmi üç eser kaleme almıştır. Bunların arasında “el-Külliyât fit-Tıbb” önemli bir yere sahiptir. Ayrıca XIII. yüzyılda ilaçlar konusunda en güvenilir eser olan “el-Câmi liMüredâti'l-Edviyece'l-Ağziye”yi kaleme alan İbnü'l-Baytar'ı (ö. 1248) ve gaz hastalıkları üzerine kaleme aldığı “el-Mürşid fi'l-Kuhl” adlı eser ile tanınan Muhammed b. Kassûm b. Eşlem el Gâfikî'yi zikredilebilir.²⁰²

2.4. Astronomi - Matematik

Endülüs'te astronomi ve matematik ilimlerinin IX. yüzyıla kadar daha çok vakit hesaplama, yön tayin etme ve zirai faaliyetlerde yararlanılan bu ilimler zaman içerisinde rağbet görmüştür. Hesap ve astronomi ile meşgul olan ve bu alanda en meşhurlarından olan Sâhibu'l-Kıble olarak anılan Ebu Ubeyde el-Belensî'dir. Kendisi defalarca doğuya ilim yolculukları gerçekleştirmiş, yıldızların hareketleri ve astroloji hususunda âlim bir kişiliğe sahiptir. Ayrıca fıkıh ve hadis ilimleriyle meşgul olduğu bilinmektedir.²⁰³

Berberi asıllı bir köle olduğu bilinen, zamanla astronomi, kimya, felsefe ve edebiyat alanlarında adını duyuran, meraklı ve araştırmacı bir karaktere sahip bir genç olan Abbas b. Firnâs (ö. 888), IX. yüzyılın ortalarında uzayı temsil eden bir gök

²⁰¹ Özdemir, a.g.e., ss. 244-245.

²⁰² a.g.e., ss. 244-248.

²⁰³ el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 170.

küresi kurmuştur. Daha sonra Avrupa'da astronominin gelişmesinde tesiri olan Sindhind tablolarının çizimini yapmıştır. Böylece kuvarstan kristal yapmayı ve kristal kesimini gerçekleştirerek bir ilki gerçekleştirmiştir. Bir ara uçmayı da deneyen Abbas b. Firnâs başarılı olamasa da havacılığın öncülerinden olmuştur.²⁰⁴

Öte yandan Endülüs'te matematik büyük bir istekle yürütülmüştür. Bunda matematiğin pratik faydalarının önemi büyüktür. Devlet başkanları da matematiğe ilgi duymuşlardır. Emevi hükümdarı Muhammed'in iyi bir hesap uzmanı olduğu, Sarakusta emirlerinde el-Muktedir Billâh (1048-1081) ve oğlu el-Mu'temen'in (1081-1085) felsefe ve astronominin yanında matematikle de uğraştığı bilinmektedir.²⁰⁵

Geometri ve astronomi alanında önde gelen isimlerden biri de İbn Hayy (1064)'dır. Alanına hâkim olan İbn Hayy, yıldızların ta'diliyle uğraşmış. Mısır ve Yemen'e rihleler gerçekleştirmiş, güzergâh üzerinde bulunan birçok merkezde dostluklar kurmuş ve ilim meclislerinde bulunmuştur.²⁰⁶

Özellikle X. yüzyıldan itibaren şöhretleri Endülüs sınırlarını aşan eserleriyle astronomi ve matematiğe önemli katkılar sunan birçok âlim yetişmiştir. Bunlar arasında Ebu'l-Kasım Mesleme el-Mecritî, Ebû İshak İbrahim ez-Zerkâle, İbn Seyyid, Ebû Âmir, Yusuf el-Mu'temen, İbn Muaz el-Ceyyâni, Câbir b. Eflah ve el-Bitrûcî gibi isimler ön plana çıkmıştır.²⁰⁷

Matematik ve astronomi alanında Endülüs'ün en seçkin bilginlerinden olan ve Endülüs'ün Öklid'i olarak anılan Mecrîtî (ö. 1007), Doğu'ya yaptığı rihleler sırasında edindiği bilgilerle bu seviyeye ulaşmış ve Endülüs'te astronominin ve matematiğin müstakil birer ilim dalı olmasında önemli rol oynamıştır. II. Abdurrahman döneminde sarayda görevli olan Mecrîtî, hicreti başlangıç noktası kabul ederek, Pers (İran) takvimini hicri takvime çevirme kılavuzu hazırlamıştır. Uzunluk, düzlem ve hacim hesapları üzerine olan derinliğinden dolayı "*el-Hasip*"

²⁰⁴ Kasım Kırbyık, "Abbas b. Firnâs" mad., *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 24.

²⁰⁵ Özdemir, a.g.e., s. 251.

²⁰⁶ el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 186.

²⁰⁷ Özdemir, a.g.e., s. 251.

olarak da bilinen Mecnî'nin XI. yüzyılda otorite olan öğrencilerinden biri İbnü's-Saffâr'dır. (ö. 1034)²⁰⁸

XI. yüzyılın önde gelen astronomi mucitlerinden olan ez-Zerkâle (ö. 1135) yapmış olduğu gözlem aletleriyle dikkatleri üzerine çekmiş ve kendisine imkân sağlanmasıyla “*zerkaliyye*” ve “*safiha*” adlarıyla anılan hassas astronomi aletlerini geliştirmiştir. Büyük hayranlık uyandıran su saatiyle ün kazanmıştır. Ez-Zerkâle'nin (Azarquiel, Arzachel) saatleri, kesin bir ay takvimini esas alıyordu. Bu sebeple Avrupa'da XVII. yüzyılda yaygın olan saatlere öncülük yapmıştır. Ez-Zerkâle'nin özellikle Akdeniz'in uzunluğu ve Dünya'nın Güneş'e uzaklığı hususunda yaptığı hesaplar günümüze çok yakın olan tespitlerdir.²⁰⁹

Benû Hûd emirlerinden Yusuf el-Mu'temen (1084-1085)'in aynı zamanda iyi bir matematik ve astronomi bilginidir. Matematik alanında “*el-İstikmâl*” adlı bir eseri bulunmaktadır. Ayrıca matematik ve astronomi alanına ait birçok önemli eseri içinde barındıran zengin bir kütüphaneye sahip olduğu bilinmektedir.²¹⁰

Eserleri günümüze ulaşmayan İbn Seyyid'in öğrencisi İbn Bacce, onun geometri alanındaki çalışmaları hakkında bazı bilgiler vermektedir. Konik kesitler, ikinci dereceden daha yüksek olmakla birlikte konik olmayan düzlemsel eğriler ve üçgenin üç eşit parçaya bölünmesi gibi meseleler, üzerinde yoğunlaştığı konulardandır. XI. yüzyıla gelindiğinde ise Endülüs'ün yetiştirdiği büyük matematikçilerden biri de İbn Muâz el-Ceyyânî'dir (ö. 1093). Matematik alanında “*Makale fi Şerhi'l-Nisbe*” ve “*Kitâbu Mechûlâtı Kısî'l-Kûre*” adlarını taşıyan iki eseri günümüze ulaşmıştır.²¹¹

Câbir b. Eflah (ö. 1140-1150 arası), XII. yüzyılda yaşamış olup aslen İşbiliyeli'dir. Batı literatürüne adı “*Geber*” şeklinde geçmiştir. Astronomiye dair görüşlerini “*Kitâbü'l-Hey'e*” adlı eseriyle ele almıştır. Câbir'in eserinin giriş kısmına koyduğu küresel trigonometri bilgileri, dönemine kıyasla olağanüstü formülleri

²⁰⁸ Ömer Mahir Alper, “Mecnî” mad., *DİA*, C. 28, Ankara 2003, ss. 278-279.

²⁰⁹ Muammer Dizer, “İbnü'z-Zerkâle” mad., *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 243-245.

²¹⁰ Özdemir, a.g.e., s. 252.

²¹¹ a.g.e., s. 254.

barındırmaktadır. Cabir bir de adını vermediği astronomi aleti icat etmiştir. Astronomi tarihi uzmanları bunun ekvator, ekliptik ve ufuk düzlemlerine intibak ettirilebilen, dolayısıyla muhtelif düzlemlere göre rasat yapmaya imkân sağlayan bir alet olduğu söylenmektedir.²¹²

Endülüs'ün astronomi tarihinin en önemli isimlerinden biri de XII. yüzyılda yaşayan el-Bitrûcî'dir. Bu âlim kendisinden önce ez-Zerkâli Câbir b. Eflah, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd tarafından başlatılıp devam ettirilen Batlamyus teorisine yönelik tenkitleri olgunlaştırarak, bu konuda son sözü söyleyen kişidir. Kendisi hocasının tavsiyesi doğrultusunda “Kitâbü'l-Hey'e”yi kaleme almıştır. Bitrûcî'nin astronomi sistemi XIII. yüzyıl Avrupa'sında büyük bir yankı uyandırmıştır.²¹³

1. ENDÜLÜS'TE DİL VE EDEBİYAT

1.1. Dil ve Nesir

Endülüs fatihlerinin konuştuğu dil Arapça'ydı. Yeni bir coğrafya ile tanışmış olmalarına, farklı kültürdeki insanlarla birlikte yaşamaya başlamış olmalarına ve konuştukları dillerin karışmasına rağmen hiç şüphesiz yazım dili hep fasih Arapça olarak kalmıştır. Bunun en büyük göstergesi Endülüs'ten günümüze kadar ulaşan çok sayıdaki nazım ve nesir eserlerdir.

Özellikle Doğu'da Emeviler döneminde ortaya çıkan risale yazımı, Endülüs'te de devam etmiş, gelişmiş ve birçok önemli örneği ortaya çıkmıştır. Mesela Ebû'l-Velîd İsmail b. Muhammed eş- Şekundî'nin (ö. 1232) Endülüs'ün faziletlerini anlattığı risalesi “Risâletü fi Fadlı el- Endelüs” buna en güzel örneklerdendir. Uzun ve süslü cümlelerle kaleme aldıkları risalelerde belagat sanatlarını ustalıkla kullanmışlardır. Bu hususta vezir ve edip olan Ebû Cafer el-Lemâi meşhurdur. Bunun yanında İbn Zeydûn'un “er-Risaletü'l-Hezliyye” adlı risalesi de ünlüdür.²¹⁴

²¹² Özdemir, a.g.e., s. 255.

²¹³ a.g.e., ss. 255-256.

²¹⁴ M. Faruk Toprak, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, C. 4, İstanbul 2018, s. 489.

Ayrıca âlim, aydın ve edip bir şahsiyet olarak İbn Hazm'dan burada bahsetmek gerekir. Çeşitli konularda otuza yakın risalesi bulunan İbn Hazm eserlerinde genel olarak aşırıya kaçmadan belagat sanatını yansıtmıştır. Kalemeye aldığı “*el-Ahlak ve's-Siyer fi Mudâvâtî'n-Nufûz*” adlı eseri; akıl, ahlâk, nefis terbiyesi, ilmin faydaları, dostluk, kardeşlik gibi konularda güzel nasihatler veren ve yol gösteren kitaplar arasındadır.²¹⁵

1.2. Gramer ve Sözlük Çalışmaları

Endülüs'te Arapça'nın bu kadar gelişmesinin en büyük nedenlerinden biri yapılan gramer ve sözlük çalışmalarıdır. Nahiv konusuna önem veren Endülüslü edip ve şairler Arapça'nın bu topraklarda gelişmesine büyük katkı sağlamışlardır. Bu alanda Endülüs'ün en bilinen isimlerinden biri Cemaluddîn Muhammed b. Abdullah b. Mâlik'tir. Arap dilinin inceliklerine vâkıf olmak hususunda büyük gayret sarfeden İbn Mâlik'in kaleme aldığı “*Teshîlu'l-Fevâ'id*” ve “*Tekmîlu'l-Mevâsid*” adlı eser bu alandaki en kapsamlı çalışmalardandır. Ayrıca kaleme almış olduğu “*Elfiyye*” adlı eseri de kısa hacmine rağmen Arap sarf/nahvini özetleyen, üzerine şerhler yazılmış, klasik eğitim kurumlarında asırlarca okutulmuş ve İbn Mâlik'i bu konuda daha fazla üne kavuşturmuştur.²¹⁶

Nahiv konusunda Endülüs'te yazılmış olan bir diğer önemli eser, Ebu Hayyân künyesini kullanan Fahrüddin Muhammed b. Yusuf el-Gırnâtî'ye ait olan “*Tezkiretu'n Nuhât*”dır. Ebu Hayyân bu eserinde gramer konuları öğretmek yerine daha önceki gramercilerin görüşlerine yer vermiş, bu görüşleri irdelemiş ve eleştirmiştir. Çok yönlü bir âlim olan ve ilim dünyasında “*el-Bahru'l-Muhîd*” adlı tefsiriyle tanınan Ebu Hayyân, Arapça dışında Türk, Fars ve Habeş dillerine de ilgi duymuş ve bu konuda eserler kaleme almıştır.²¹⁷

Dilde sadeleşmeyi tercih eden, İbn Madâ olarak bilinen, Muvahhidler döneminin Zahirî fakihlerinden Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdurrahman da döneminin

²¹⁵ H. Yunus Apaydın, “İbn Hazm” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, ss. 39-52.

²¹⁶ Abdülbaki Turan, “İbn Mâlik et-Tâî” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, ss. 169-171.

²¹⁷ Mahmut Kafes, “Ebû Hayyân el-Endelüsî” mad., *DİA*, C. 10, İstanbul 1990, ss. 152-153.

öne çıkan isimlerindendir. Bu konuda kaleme aldığı kitaplar arasında günümüze de ulaşan eseri “er-Redd’ala’n-Nuhât”tır.²¹⁸ Bunun yanında “El-Muhassas” adlı eserin sahibi olan, İbn Sîde olarak da tanınan Ebü’l-Hasan Ali b. İsmail, Arap dili, edebiyatı ve tarihi alanlarında geniş bilgi sahibidir. Asıl şöhreti lugat sahasındadır. Sözlükte kelimeleri alfabetik sıraya göre değil de konu ve içeriklerine göre dizerek farklı bir metot uygulamıştır.²¹⁹

Bu alanda dikkatleri üzerine çeken “el-Muselles” adlı sözlüğün sahibi İbnu’s-Sîd el-Batalyevsi’yi de ayrıca zikretmek gerekir. O, sözlükte kelimelerin anlamlarını vermekle kalmamış, ayet, hadis ve Arap şiirinden beyitlerle de teyit etmiştir. Kurtubalı İbn Abdirabbih tarafından yazılan “el-Ikdu’l-ferîd” ve kendine özgü bir yöntem ve anlayışla kitap yazarak dikkati çeken Ebû Alî İsmail b. Kâsî el-Kâlî’yi de buradan anmak yerinde olacaktır.

1.3. Şiir

Roger Garaudy’in Endülüslü şairlerle ilgili şu tespitte bulunmuştur: *“Endülüslü şariler, Avrupa kültürüne sadece Oksitanya gezgin ozanlarında karşılaşacağımız vezinli/ölçülü şiir biçimlerini kazandırmadılar. Dahası o ozanlarda gördüğümüz ‘kibar aşkı/saraylı aşkı’ni ilham etmekle de kalmadılar. Onlar, bütün bir hayat tarzının da aşılایıcısı oldular. Dante’de ve onun ‘aşk bağılıları’ eserindeki o ilâhî muştunun da taşıyıcısı olan bir aşk anlayışını armağan ettiler.”*²²⁰

Yine Garaudy Endülüs şiiri ile ilgili olarak şunları söylemiştir: *“Endülüs şiirinin -X. yüzyıl ortasından XIII. yüzyıl ortasına kadar uzanan- o üç asırlık güzergâhını çizmek, Batılı lirizminin kaynaklarına erişmek demektir.”*²²¹

İslam hâkimiyetine girdiği günden çıktığı güne kadar bağrından yüzlerce şair çıkaran Endülüs, her daim şiirle iç içe olmuştur. Daha çok Doğu Arap şiirinin

²¹⁸ Hulusi Kılıç, “İbn Madâ” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, ss. 163-164.

²¹⁹ Zülfikar Tüccar, “İbn Sîde” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, ss. 318-319.

²²⁰ Roger Garaudy, *Endülüs’te İslâm*, İstanbul 2016, s. 225.

²²¹ Garaudy, aynı yer.

etkisinde kalıp gelişmiş, vezin, dil, sanat, bakımından onun bir devamı olarak süregelmiştir. Zamanla bu coğrafyaya özgü nazım kalıpları ortaya çıkmıştır.

Endülüs şiirinde, klasik konular olan fahriye, methiye, mersiye, gazel, hamriyat, hiciv, itizar, vasf ve diğer tüm konular söylenmiş ve birbirinden güzel eserler verilmiştir. Bunların ön plana çıkanlarından biri de vezirlik ve elçilik görevlerinin yanında şair kimliği de olan İbn Zeydûn'dur. Endülüs'ün adeta simgesi haline gelen "Nüniyye"si tüm Arap Edebiyatında seçkin bir yere sahiptir. İbn Zeydûn genel olarak çağının şiir geleneğine bağlı kalmıştır. Bununla birlikte yeni şiirin eski şiirden kopmaması gerektiğini de söylemiştir. Şiirleri neo-klasik bir tarzda olduğu için kendisine "*Batı'nın Buhtürî'si*" lakabı verilmiştir.²²²

Endülüs'te XI. yüzyıldan itibaren Müslümanların elinde bulunan şehir ve bölgelerin birbiri ardınca Hristiyan İspanyolların eline geçmesi ve kaybedilen toprakların bir daha geri dönme umudunun kalmaması üzerine, bu şehirlere ve emirliklere tıpkı ölen bir kişiye ağıt yakıldığı gibi ağıtlar yakılmıştır. Bu şiir türünün en dokunaklı örneği, Ebü'l-Beka Şerîf er-Rundi'nin mersiyesidir. Ayrıca henüz düşman eline geçmemiş ve kurtulma ümidi olan şehirler için de imdat isteme mahiyetinde istiğase türü şiirler söylenmiştir. Bu türün en ünlüsü ve sanat bakımından en güzeli ise İbnu'l-Ebbâr tarafından söylenmiştir.²²³ Kendisi Belensiye şehrinin kuşatılması üzerine bir heyetle birlikte gönderildiği Tunus'ta Sultanın huzurunda şu dokunaklı şiiri okumuştur:

Allah'ın ordusu olan atlılarınla Endülüs'e yetiş!
Zira Endülüs'ü kurtarmaya uzanan yol kapanmak üzere
Senden beklenen değerli yardımını ona lütfet,
Bu yardım hâlâ senden beklenmektedir.
Vah Yarımada'nın haline! Halkı, felaketlerin kurbanı olmuş,
Bahtı da mutsuzluğa dönmüştür.
Belensiye ve Kurtuba'da, canları çekip alan,

²²² Rahmi, Er, "İbn Zeydûn" mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, ss. 464-466.

²²³ Toprak, a.g.e., s. 499.

Ya da nefesleri kesen şeyler olmaktadır.²²⁴

Şiirin halk diliyle nazmedilmesi gerektiğini savunan İbn Kuzmân, halk için söylenen şiirde i'raba uymanın zevksizliğe ve zorlamaya yol açacağını düşünmektedir. Ona göre özellikle “*zecal*” türü belâgat ve zorlamalardan uzak, halkın ilgisini çeken, hayat ve neşe dolu, akıcı, şaka yönü ağır basan konularla sıradan bir kişinin dilinden düşmeyecek tarzda olmalıdır. Kendisine ait günümüze ulaşan 149 *zecal* bulunmaktadır.²²⁵

Şüphesiz Endülüs'te ilmi hayatta olduğu gibi edebiyat alanında da erkeklerin ağırlıkta olduğu bir gerçektir. Fakat bu kadınların bu alanda hiç olmadıkları anlamına gelmemektedir. VIII ve IX. yüzyıllarda yaklaşık olarak 24 kadın şairin ismi geçmektedir. Özellikle bunlardan ikisini burada zikretmek uygun olacaktır. Birincisi Hassâne et-Temîmiyye'dir. İlbîreli olan et-Temîmiyye'nin şiirle tanışması şair olan babası Ebu'l-Mahşî ile olmuştur. Onun şiir sanatında olgunluğa ulaştığı ifade edilir. Şiirlerinde sanatsal ve duygusal ibarelerin yoğunluğuyla ön plana çıkmıştır. Bu alanda ikinci isim ise Vellâde'dir. Emevi hükümdarlarından III. Muhammed el-Müstekfi Billah'ın kızı olan Vellâde, edebiyat alanında eğitim almış ve kabiliyetini ortaya koymuştur. Özellikle kendisi gibi şair olan İbn Zeydûn ile yaşadığı duygusal bağ üzerine yazdığı şiirlerle ön plana çıkmıştır.²²⁶

2. ENDÜLÜS'TE SANAT - MİMARİ

İslam hâkimiyetinin mümessili olan sanat eserleri, bugün Müslümanlar için olduğu kadar dünya sanatı içinde büyük önem taşımaktadırlar. Özellikle Müslümanların Endülüs'te gerçekleştirdikleri sanatsal faaliyetler günümüze pek aktarılamasa da geriye kalan hünere meydana getirilmiş olan eserler, eşsiz nitelikleriyle Endülüs'ün üstün kültür ve düşünce hayatındaki erişilmez doruğunu yansıtan görkemini sergilemektedir. Müslümanlar gerçekleştikleri fetihlerde her

²²⁴ M. Faruk Toprak, “Endülüs Şiirinde İstiğase”, *DTCF Dergisi*, Sayı 37/1-2, Ankara 1995, s. 197.

²²⁵ M. Faruk Toprak, “İbn Kuzmân” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, ss. 154-155.

²²⁶ Özdemir, a.g.e., s. 294.

zaman yapıcı ve onarıcı bir irade ortaya koyduklarını, hiçbir fetihde zarar verici, yıkıcı bir işgal zihniyetine girmemiş olduklarını göstermektedir.

Ortaya koymuş oldukları bu inşa zihniyeti sayesinde, fetihler esnasında harap vaziyette bulunan beldeler mamur hâle gelmiş, yeniden imar edilen köyler büyük şehirlere dönüşmüş ve bünyelerinde zarif İslam medeniyetini yansıtan birçok yapıyı barındırarak içinde bulundukları zamanın büyük medeniyet merkezleri olmuşlardır. Fetih öncesinde birçok sıkıntıyla mücadele eden İber Yarımadası sakinleri, fetih sonrasında inşa edilen çok sayıda han, hamam, cami, medrese, saray, sivil ve askerî mimariyle birlikte refah ve huzura kavuşmuşlardır. Fetih öncesinde İber Yarımadası sakinlerinin bir kısmının neredeyse hiç tanımadığı Kurtuba, fetihden birkaç asır sonra 200.000 ev, 600 cami ve medrese, 800 hamam, 50 hastahane ve çeşitli sanayi tesisleri olan, 70 kütüphanesi, çok sayıdaki han, muhteşem saray ve konaklarıyla yarım milyona yaklaşan nüfusuyla Bağdat ve İstanbul'un yanında dünyanın en büyük üç medeniyet merkezinde biri olmuştur. Bundan dolayı Endülüs medeniyeti sadece ekonomik, askerî ve ilmî alanlardaki gelişmelerle tanımlanabilecek bir medeniyet değildir. Bilakis bu medeniyetin sanat ve estetik boyutu en az diğerleri kadar dikkat çekici, belki de daha önemlidir.²²⁷

İslam coğrafyasının en uzak köşesinde bulunsa da Avrupa'daki Hıristiyan âlemiyle sürekli temas halinde olması ve bunun yanında farklı inançlara mensup yerli halkla iç içe yaşamanın getirmiş olduğu hoşgörü, Endülüs'ün mimari estetiğine direkt olarak yansımış ve günümüzde dâhi kendisine hayran bırakan eserleri ortaya çıkarmıştır.

4.1. Mimari

4.1.1. Camiler / Mescitler

Müslümanlar yaklaşık olarak sekiz asır hâkim oldukları Endülüs'ün dört bir yanına binlerce cami ve mescit inşa etmişlerdir. Ne var ki, Endülüs Hıristiyan işgaline maruz kaldıktan sonra bu eserlerin tamamına yakını ya kiliseye çevrilmiş ya

²²⁷ Thomas B. Irving, "Kurtuba" mad., *DİA*, C. 26, Ankara 2002, ss. 451-453.

da asli fonksiyonlarının dışında kullanılmıştır. Bu eserlerden çok azı asli özellikleriyle günümüze ulaşmıştır.

Endülüs mimarisini iki dönemde incelemek mümkündür. Fetih sonrası başlayan inşa süreci X. yüzyıla kadar tipik basit Arap mimarisi özelliklerini taşıırken, X. yüzyıldan itibaren Hint, Mısır ve Roma etkileri daha fazla görülmektedir. Aşağıda ele alınacak olan mimari eserlerden Kurtuba Ulucami'nde daha sade bir mimari tercih edilirken, X. yüzyıl sonrası imari eserlerinden Alkazar ve Giralda ile özellikle Elhamra'da daha dekoratif, figürlerin ve hat sanatlarının ön plana çıktığı görülmektedir.²²⁸

Endülüs mimarisin günümüze ulaşabilen en önemli eserlerinden birisi Kurtuba Ulucami'dir. Yapımı 786 yılında I. Abdurrahman tarafından başlatılan cami zaman içerisinde çeşitli ekler ve değişikliklerle orijinal halinden uzaklaşmış ve bugünkü dev halini almıştır. Mimarisi ile müstesna bir eser olan cami, emin, güçlü, bilgili, zengin bir toplumun ihtişamını gözler önüne sermektedir. Yaklaşık sekiz asır önce kiliseye çevrilen Kurtuba Ulucami halen tüm ihtişamıyla ayakta durmaktadır.²²⁹

Emevi mimarisini günümüzle buluşturan nadide örneklerden biri de Tuleytula yakınlarındaki Bâbu Merdum Camii'dir. Camideki kitabede şu ibare yazmaktadır: “... Bu camiyi Allah'ın rızasına ermek amacıyla kendi malından Ahmed b. Hadîdî yaptırdı. Allah'ın yardımıyla usta Musa b. Ali ve Seâde tarafından 390 senesinde tamamlandı.” Kitabeden caminin 1000 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Günümüzde “*Mesquita del Cristo de la Luz*” adıyla anılmakta olup, kilise olarak kullanılmaktan çıkarılıp aslına uygun biçimde restore edilmiştir.²³⁰

Ayrıca İşbiliye'de bulunan ve Endülüs Emevileri döneminde inşa edilen ama günümüze sadece avlusunun bir bölümü ile minaresinin kaide kısmı kalan Ömer b. Abbas (Adebbes) Camii'dir. İşbiliye Şehir Müzesi'nde caminin kitabesi de mevcuttur. Kitabede caminin inşasının, 210 senesinde II. Abdurrahman'ın emriyle

²²⁸ Ulick Ralph Burke, *History Of Spain*, London 1900, s. 312.

²²⁹ Engin Beksaç, “Kurtuba Ulucamii” mad., *DİA*, C. 26, Ankara 2002, ss. 453-454.

²³⁰ Özdemir, a.g.e., s. 307.

İşbiliye kadısı Ömer b. Adebbe tarafından gerçekleştirildiği yazılıdır. Caminin avlusundaki şadırvanın etrafında bulunan portakal ve limon ağaçlarından dolayı “*Patio de los Naranjos (Portakallı Avlu)*” adıyla anılmaktadır.²³¹

Endülüs’te Murabıtlar ve Muvahhidler dönemlerinde de önemli eserler inşa edilmiştir. Bu eserlerde 1171-1176 yılları arasında yapılan ve bazı bölümler dışında tamamen ortadan kalkmış olan İşbiliye Ulucamii’nin günümüzde Giralda diye anılan ve Kurtuba Ulucamii’ne benzediği bilinen mimarisi, İslam sanatının geçmişten kalan muhteşem örneklerindendir.

Zirîler Dönemi’nde inşa edilen Gırnatâ Ulucami’nden günümüze sadece avlusundan bir iki kısım intikal etmiştir. Caminin arazisinde bugün San Salvador Kilise’si bulunmaktadır. Sarakusta’da XI. yüzyılda inşa edilen Caferiye Sarayı’nın mescidi varlığını koruyabilmiştir. Huelva’da (Velbe) günümüzde Almonester la Real Manastırı şehrin ulucamiine ait bazı kalıntıları muhafaza etmektedir.²³²

4.1.2. Saraylar

Hükmettikleri dönem içerisinde İspanya topraklarını benzeri görülmemiş şekilde imar eden Müslümanlar, orijinal eserler sunmuş ve medeniyet anlayışlarını eserlerine yansıtmışlardır. Fakat günümüz İspanya’sında o dönemin eserlerinin ya yok edildiğine ya farklı amaçlarla kullanıldığına ya da aslına uygun düşmeyen bir durum içerisinde olduklarına şahit olunmaktadır. Endülüs medeniyetinin birer yansımaları olan saraylarında büyük bir bölümü tamamen yok olmuştur. Bunlardan birisi de Endülüs Emevilerinin göz bebeği Medînetüzzehra’dır.

929 yılında halifeliğini ilan eden III. Abdurrahman’ın dönemin devletleri arasındaki siyasi güç dengesini korumak ve kendisini daha kuvvetli göstermek istemesi amacıyla inşa edilen Medinetüzzehra, döneminin istisnai örneklerinden biridir. Kurtuba’nın 8 km. kuzeybatısında, Sierra Morena dağının eteklerinde kurulan bu sarayşehir 936 yılında inşa edilmeye başlanmış ve yaklaşık on yılda

²³¹ Özdemir, a.g.e., s. 308.

²³² a.g.e., s. 309.

tamamlanmıştır. Üç kademe olarak inşa edilen şehrin üst kısmında III. Abdurrahman'ın sarayı, harem dairesi ve kale, orta kısmında bahçe ve yeşil alanlar, en alt kısmında ise büyük cami ile köle ve hizmetçilere mahsus evler bulunmaktaydı. III. Abdurrahman, ailesi, devlet ricali, saray görevlileri, muhafızlardan oluşan yirmi bini aşkın kişiyle birlikte Medinetüzzehra'da yaşamaktaydı. Çeşitli ülkelerden gelen elçiler X. yüzyıl Avrupa'sının en gözde mekânlarından biri olan bu şehirde ağırlanmaktaydı. Burayı görenler yeryüzünde böyle bir şehir daha bulunmadığını söylemişlerdir. Endülüs halkına göre de Medinetüzzehrâ insanlığın yeryüzünde yapabildiği en muhteşem eserdir.²³³

Medinetüzzehra II. Hişam ve hacibi İbn Ebû Âmir döneminde önemini yitirmeye başlamış ve İbn Ebû Âmir Medinetüzzehra'ya rakip niteliğinde 978'de Kurtuba'nın doğusunda Medinetüzzâhire'yi inşa ettirmiş ve yönetim buraya taşınmıştır. Âmirîlerin ortadan kaldırılmasıyla yaşanan karmaşada Berberilerin şehri yağmalanmasıyla başlayan süreçten günümüze Medinetüzzehra'dan geriye bir harabe kalmıştır. Medinetüzzâhire'de rakibi Medinetüzzehra ile aynı kaderi paylaşmış ve hatta günümüze hiçbir kalıntısı dahi ulaşmamıştır.²³⁴

İçte ve dışta düşmanlarla mücadele etmekte olan küçük devletlerin sanat anlayışı, daha çok koruma ve saldırma üzerine kurulu genel tutumlarına uygun bir askerî hususiyet göstermiştir. Daha ziyade şiir gibi edebî sanatların gelişme gösterdiği bu devletler aslında büyük boyutlu sanat faaliyetlerine sahne olamaması, içinde bulundukları şartlara göre normallik arz etmektedir. Mülûkü't-Tavaif dönemi de bunun bir yansımasıdır. Bu dönemde Endülüs'te mimarinin geliştiğini söylemek pek mümkün değildir. Mülûkü't-Tavaif mimarisin önemli örneklerinden biri, Sarakusta'daki (Zaragoza) Câferiye Sarayı'dır. Hûdî hükümdar Ebû Ahmed b. Muktedir (1049-1082) tarafından yaptırılmış olup günümüzde de varlığını korumaktadır.²³⁵

²³³ Birsal Küçüksipahioğlu, "Medinetüzzehrâ" mad., *DİA*, C. 28, Ankara 2003, ss. 320-322.

²³⁴ a.g.e., aynı yer.

²³⁵ Özdemir, a.g.e., s. 323.

Endülüs'te İslam hâkimiyetinin son temsilcisi olan Nasrîler Devleti, bir diğer adıyla Gırnâta Sultanlığı; toprak ve nüfus bakımından küçük olmasına rağmen İslam ve dünya sanatının, sanat değeri açısından en büyük ve en zarif eserlerinden birini ortaya koyma başarısı göstermiştir. Bu eser tahmin edilebileceği gibi ünlü Elhamrâ Sarayı'dır. (el-Medinetu'l-Hamrâ, Kasrul-Hamrâ)

Elhamrâ Gırnata'ya yukarıdan bakan, yayvan bir tepe üzerine inşa edilen, kale saray anlayışını yansıtan nadide bir eserdir. Etrafı güçlü surlarla, yüksek ve büyük kulelerle desteklenmiştir. Üç bölümden meydana gelen Elhamrâ; en yüksek kısmında emir ve haremini, batısında askeri garnizonu, doğusunda idarecilerin ve esnafın ikamet ettiği şehri içinde barındırır. İnşaatında kullanılan kil harcın kıvılcı çalan renginden dolayı “*hamrâ*” sıfatıyla tanımlanan bu sarayı sadece Endülüs mimarisi için değil, İslam sanatı için de büyük bir gurur kaynağıdır. Birçok binadan müteşekkil Elhamrâ, asıl şöhretini saray bölümüne borçludur. İslam medeniyetinin ince bir işçilikle nakşedildiği saray ihtişamıyla göz kamaştırıcıdır. Sarayın içindeki avlularda uygulanan havuz-kanal planlaması ve bu sistemin bitkilerle kaynaştırılması muhteşem bir görüntü arz etmektedir. Çeşitli tahriplere maruz kalmasına ve bazı bölümlerinin yok olmasına rağmen dünya çapında bir yere sahiptir. Bugün de ihtişamından hiçbir şey kaybetmeksizin geçmişe ışık tutan bu eser, İslam saraylarından en iyi durumda olanıdır.²³⁶

Saray mimarisi bağlamında son olarak İşbiliye'deki Alkazar'dan (Alcazar) söz etmek uygun olacaktır. Kastilya-Leon kralı, “*Zalim*” (el-Cruel) lakabıyla da meşhur I. Pedro (1334-1369) için inşa edilmiştir. I. Pedro'nun yardımıyla ikinci kez tahta çıkan Gırnata Benî Ahmer Sultanı V. Muhammed'in gönderdiği mimar ve ustalarla Tuleytula'dan getirtilen marangozlar tarafından inşa edilmiştir. Dolayısıyla bir Hristiyan sarayı olmasına rağmen inşası Müslümanlar tarafından gerçekleştirildiği için Endülüs İslam mimarisinin özelliklerini yansıtan bir eserdir.²³⁷

²³⁶ Engin Beksaç, “Elhamra Sarayı” mad., *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, ss. 31-33.

²³⁷ Sargon Erdem, “Alkazar” mad., *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 469-470.

4.2. Resim - Heykel - Kabartma - Hat

Endülüs'te yöneticilerin ve tebaanın belli kesimlerinde resim ve heykelciliğe meraklı olduğu görülmektedir. Özellikle camileri süslemede kullandıkları motifler Endülüs Emevilerinden başlayıp neredeyse Nasrilerin yıkılışına kadar gelişerek devam etmiştir. Dini motiflerin yanında özellikle saraylarda hayvan motiflerinin de kullanıldığı edebi kaynaklardan öğrenilmektedir. Edebi kaynaklarda Kurtuba Ulucamii içinde yer alan bitki motiflerinin, Medinetüzzehrâ Sarayında ise hayvan ve insan tasvirlerinin kullanıldığı yer almaktadır.²³⁸

Endülüs'te dini motiflerin dışında da resim ve heykelciliğin geliştiğine dair en büyük kaynak Elhamra Sarayı'dır. Endülüs medeniyetinin son dönem sanatlarını sergileyen ve günümüze taşıyan Elhamra'nın Krallar Salonu'nda bulunan ve ilk on Nasri sultanını tasvir ettiği düşünülen örnekler dikkate şayandır.²³⁹

Ayrıca Endülüs'te resmin dışında heykelciliğinde az da olsa mevcut olduğu görülmektedir. Özellikle insan ve hayvan heykellerinin varlığı Medinetüzzehrâ'dan bilinmektedir. Günümüzde harabe halinde olsa bile bulunan kalıntılar bunu ispatlamaktadır. Ayrıca Endülüs'te heykelciliğin var olduğunun en güzel kanıtlardan bir diğeri de Elhamra Sarayı'nda bulunan Aslanlı Avlu'dur. Avlunun ortasında bulunan havuz çanağı on iki adet aslan heykelinin sırtına yerleştirilmiştir.²⁴⁰

Endülüs'te heykelcilik dışında kabartma sanatı da yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Kendine has özellikler gösteren kabartma sanatı; mermer tozu, kireç, alçı ve yumurta akının karıştırılmasıyla elde edilen malzemeden yapılan türlü motiflerin, altın yaldız ve boya kullanımıyla gösterişli hale getirilmesidir. Özellikle cami ve sarayların süslemesinde kullanılan bu sanatta daha çok bitki motifleri ve geometrik şekiller tercih edilmiştir. Kabartma sanatına da en güzel örnekler yine Kurtuba Ulucamii ve Elhamra Sarayı'dır.²⁴¹

²³⁸ Özdemir, a.g.e., s. 335.

²³⁹ Engin Beksaç, "Endülüs Sanat" mad., *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, ss. 225-232.

²⁴⁰ Özdemir, a.g.e., s. 335.

²⁴¹ a.g.e., s. 336.

Endülüs sanatının en tanınmış kolu aslında hat sanatıdır. Günümüze ulaşan hat örnekleri hem Mushaflarda hem de mimari eserlerde kendini göstermektedir. Mushaflarda birçok yazı karakteri ve tezhipler kullanılırken, mimaride özellikle kûfi yazı tercih edilmiştir. Günümüze ulaşan örnekler bizlere Endülüs'ün ne kadar görkemli ve gösterişli bir ifade yetisinin olduğunu göstermektedir.²⁴²

Ahşap kullanımı da Endülüs sanatında önemli bir yere sahiptir. Kapı, pencere ve değişik eşyaların yapımına kadar birçok alanda ahşap oymalar kullanılmıştır. Bu sanata dair en güzel örnekler Kurtuba Ulucamii ve Elhamra'nın tavan kaplamalarında yer almaktadır. Ayrıca İslam sanatlarının en tanınmış örneklerinin verildiği diğer alanlarda; seramik, çömlekçilik, çinicilik, fildişi oymacılığı ve dokumacılıktır. Endülüs bu sanat dallarıyla medeniyette zirveyi yaşamış ve de günümüze kadar görkemini korumaya devam etmiştir.²⁴³

4.3. Mûsikî

Mûsikî, İslam bilginleri arasında Doğu-Batı fark etmeksizin her daim tartışma konusu olmuştur. Bir yandan mûsikînin tamamen haram olduğunu savunanlar varken diğer taraftan onu belli kriterlere göre sınıflandırma yoluna gidenlerde olmuştur. Her ne kadar İslam bilginleri arasında tartışılan bir husus olsa da Endülüs'te sarayda yöneticiler arasında, konaklarda, eğlence meclislerinde mûsikî etkinliklerinin varlığı bilinmektedir. Hatta sade vatandaşların evlerinde de yaygın bir şekilde hayatın içinde olduğu ve ilginin yüksek olduğu bir gerçektir.

Bunun bir göstergesi olarak I. Abdurrahman döneminden başlayarak Endülüslü hükümdarlar sarayların kapılarını Doğu'nun müzisyenlerine açmışlardır. I. Abdurrahman'ın sarayında kadın müzisyenlerinde olduğu hatta Abdurrahman'ın bu müzisyenlerden sesinin güzelliği yanında çok güzel ud çaldığı da rivayet edilen Acfâ'ya ayrı bir önem verdiği bilinmektedir. I. Abdurrahman'ın torunu I. Hakem, sarayda daha fazla müzisyene yer vermiştir. Onun döneminde Doğu'dan gelen Alûn ve Zerkûn isimli ünlü müzisyenler büyük ilgi görmüş ve Alûn bir süre sonra sarayın

²⁴² Özdemir, a.g.e., s. 336.

²⁴³ a.g.e., s. 338.

baş müzisyenliğini yapmaya başlamıştır. Alûn ve Zerkûn'dan sonra Fazdlu'l-Medine ve Kamer isimli müzisyenlerinde Endülüs'e geldikleri, kendilerine sarayın yanında köşk tahsis edildiği de rivayet edilmektedir.²⁴⁴

Endülüs'te mûsikînin farklı bir boyut kazanması hiç şüphesiz “Ziryab” lakabıyla bilinen Ali b. Nâfi ile olmuştur. Bağdat'ta Abbasi Halifesi Mehdî-Billah'ın ya da saray baş müzisyeni İbrahim el-Mevsîlî'nin siyahî kölesi olduğu rivayet edilmektedir. Ziryab'ın Endülüs'e gelmesi ve II. Abdurrahman'ın ona özel ilgi göstermesiyle Endülüs'te mûsikî farklı bir boyuta taşınmıştır. Kısa sürede ülkedeki tüm müzisyenleri geride bırakan Ziryab, güfteleriyle ön plana çıkmıştır. Sanatına hâkim, güzel bir sese ve edebî bir dile sahip, nazik tabiatının yanı sıra irticâlen şiir söyleyebilen bir şair olan Ziryab'ın en önemli icraatı Kutuba'da bir konservatuar açmış olmasıdır. Daha sonra bu konservatuarın benzerleri İşbiliye, Tuleytula, Belensiye ve Gırnata şehirlerinde açılmıştır. Ziryab'dan sonra Abbas b. Firnas, İbn Abdirrabbih, Yahya el-Mürsi, İbn Fethûn, Sâid et-Tuleytulî, Ebu's-Salt Ümüyye b. Abdülaziz gibi isimlerin mûsikî sahasında oldukları bilinmektedir. XII ve XIII. yüzyıllarda meşhur filozoflar İbn Bâcce, İbn Rüşd ve İbn Seb'in de bu sahaya eserleriyle katkıda bulunmuşlardır.²⁴⁵

Ziryab için İbn Haldun “İspanya'ya miras olarak o, mûsikî bilgisini bıraktı” derken, Roger Garaudy ise onun için “O, sadece Doğu'nun, Abbasilerin zirve dönemlerindeki Bağdat'ın zengin tecrübesini getirmedi, Endülüs sanatına yeni bir hayat ve yeni bir atılım da kazandırdı” ifadesini kullanmıştır.²⁴⁶

Sonuç olarak, her ne kadar ulemanın iyi gözle bakmadığına dair değerlendirmeler olsa da, Endülüs toplumu en üst idarecisinden sıradan vatandaşına kadar, İslam coğrafyasının diğer bölgelerine nispetle mûsikîyle daha fazla hemhâl olmuştur.

²⁴⁴ Özdemir, a.g.e., s. 340.

²⁴⁵ Fazlı Arslan, “Ziryâb” mad., *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, ss. 464-465.

²⁴⁶ Garaudy, a.g.e., s. 268.

ENDÜLÜS MEDENİYETİNİN BATI'YA TESİRLERİ

Müslümanlar Endülüs topraklarında yaklaşık sekiz asır boyunca varlık göstermiş ve bu süre içerisinde gerek Hristiyan İspanyollarla gerekse diğer Avrupalı devletlerle siyasi, askeri, ticari, ilmi ve kültürel ilişkiler kurmuşlardır. Bu münasabetler hem savaş dönemlerinde hem de sulh dönemlerinde devam etmiştir. Karşılıklı etkileşimler kaçınılmaz olmuş ve dönemin cazibe merkezi olması hasebiyle Endülüslü Müslümanlar üzerinden etkileşim daha yoğun gerçekleşmiştir. Müslümanların ilmi ve kültürel birikimlerini Endülüs topraklarına taşımalarıyla birlikte özellikle Musta'ribler²⁴⁷ üzerinden bu gelişmeler Batı dünyasına aktarılmıştır. Bunun yanı sıra Müslümanlarla iç içe yaşayan Yahudiler ve Müdeccenler²⁴⁸ eliyle de bu etkileşim hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir.

Doğu'da inşa edilen İslam uygarlığının devamı olarak Endülüs çeşitli sahalarda parlak bir dönem yaşarken, Batı dünyası Karanlık Çağ olarak vasıflandırılan bir dönemi yaşamaktaydı. Gerek Musta'ribler, Yahudiler ve Müdeccenler üzerinden gerekse Müslümanlar üzerine gerçekleştirdikleri seferler üzerinden Endülüs'ün ne denli gelişmiş bir medeniyet olduğuna şahit olmuşlar ve bu yüksek medeniyetin unsurlarından olan bilim, felsefe, dil ve edebiyat alanlarından etkilenmeleri kaçınılmaz olmuştur.

Endülüs'te astronomi çalışmaları Hârizmî'nin²⁴⁹ Kurtuba'ya ulaşmasından sonra başlamış ve özellikle Mesleme el-Mecrîî ile öğrencileri tarafından X-XI. yüzyıllarda geliştirilmiştir. Batı'daki astronomi çalışmalarını en fazla etkileyen çalışmaların başında ise Kadı Sa'id'in başını çektiği Müslüman astronomlar tarafından geliştirilen *Tuleytula cetvelleri* gelmektedir. Harîzmî ve Mecrîî astronomik cetvelleri Bahtlı Adelard tarafından Latince'ye çevrilmiştir. Batı'da sinüs

²⁴⁷ **Musta'rib**, kültürel olarak Araplaşmış kimse anlamında kullanılmaktadır. Endülüs'ün fethi sonrasında dinlerini muhafaza etmekle birlikte birçok alanda Müslüman Arapların etkisi altında kalan ve onları taklit eden zimmi Hristiyanlar için kullanılmaktadır. Geniş bilgi için bkz: Jorge Lirola Delgado, "Musta'rib" mad., *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 123-124.

²⁴⁸ **Müdeccen**, İspanyolların geri aldığı Endülüs şehirlerinde belli antlaşmalar çerçevesinde Hristiyan hâkimiyeti altında yaşamaya devam eden Müslümanlar için kullanılan tabirdir. Geniş bil için bkz: Mehmet Özdemir, "Müdeccenler" mad., *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, ss. 465-467.

²⁴⁹ el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 224., İhsan Fazlıoğlu, "Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî" mad., *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, ss. 224-227.

ve tanjant fonksiyonlarının girişı de Adelard'ın tercümeleri yoluyla olmuştur.²⁵⁰ Ayrıca günümüz astronomik değere çok yakın bazı ölçümler gerçekleştiren Zerkâlî'nin eserleri Kopernik (1473-1543) ve Kepler (1571-1630) dönemlerinde Avrupa'da bilinmekte ve her iki bilim insanı tarafından da kullanılmıştır.²⁵¹ Bunların yanında bilim tarihine *geber teorisi* olarak geçen formülü Bitrûcî tarafından şiddetli eleştirilmiş ve bu eleştiri Michael Scot tarafından Latince'ye çevrilmiştir. Bu eleştiri ise Batı'daki astronomi çalışmaları üzerinde önemli etkileri olan ve rönesans döneminde yapılan Batlamyus eleştirileri için hareket noktası olmuştur.²⁵²

Cebir ilminde yine Hârizmî'nin *Hisâbi'l-Cebr ve'l-Mukâbele* adlı eserinin Cremonalı Gerard tarafından Latince'ye çevrilmesiyle Avrupa'ya girmiş ve XVI. yüzyıla kadar Avrupa üniversitelerinde Cebir kitabı olarak okutulmuştur. Yine Gerard Hârizmî'nin aritmetiğini Arapça rakamlardan Latince'ye çevirerek Batı'yı bu rakamlarla tanıştırmıştır.²⁵³

Batı dünyasının Endülüs'ten etkilendiği alanlardan biri de tıp ve eczacılıktır. Bu alanda Endülüs'lü büyük tabip ez-Zehrâvî öne çıkmaktadır. Tıbbın tüm konularını içeren eseri *Kitâbü't-Tasrîf* 220'den fazla aletin çizimleriyle birlikte kullanımlarını içermektedir. Cremonalı Gerard tarafından Latince'ye çevrilen eser özellikle Batı'da cerrahinin kurucusu olarak kabul edilen Guy de Chauliac olmak üzere birçok tabibi etkilemiştir.²⁵⁴ Yine göz hastalıkları üzerine Süleyman b. Hâris el-Kûtî'nin kaleme aldığı *Kitâbu'l-Aşera malâkât* ile Muhammed b. Kassûm el-Gâfîkî'nin eseri *el-Mürşid fi'l-kühl* Latince'ye çevrilmiş ve bu alanda Batı'da yapılan çalışmaları etkilemiştir.²⁵⁵ Ayrıca eczacılık alanında XI. yüzyılın en önemli botanikçilerinden İbn Vâfid'in²⁵⁶ *Kitâbu'l-Edviyeti'l-müfrede* adlı eseri ve İbnü'l-

²⁵⁰ George F. Hourani, "Endülüs'te Akli Bilimlerin İlk Gelişimi", çev. Mehmet Özdemir, Dini Araştırmalar, C. 2, S. 6, Ankara 2000, ss. 199-211.

²⁵¹ Adıgüzel, a.g.e., s. 513.

²⁵² Mahmut Kaya, "Bitrûcî" mad., *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, ss. 229-230.

²⁵³ M. Ali Budak, "Batı Kaynaklarına Göre Endülüs Medeniyeti'nin Eğitim ve Bazı Bilim Alanlarında Avrupa'ya Katkıları", *SDÜSBE Dergisi*, S. 23, Isparta 2016, s. 171.

²⁵⁴ Adıgüzel, a.g.e., s. 514.

²⁵⁵ Hasan Basri Çakmak, *Göz Kapağı Hastalıklarının Ortaçağ İslam Dönemi Eser ve Tercümelerindeki Yeri*, yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üni. Sağlık Bil. Enst, Ankara 2011, ss. 334-58.

²⁵⁶ Mahmut Kaya, "İbn Vâfid" mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, s. 436.

Baytâr'ın²⁵⁷ 2352 ilacı kullanımlarıyla tarif ettiği *el-Câmi' li-müfredâtı'l-edviye ve '-ağziye* adlı eseri Latince'ye çevrilen eserlerden olmuştur.

Endülüs medeniyetinin Batı'yı etkilediği bir diğer alan ise felsefedir. Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi İslam filozoflarının eserleri Endülüs'e ulaşmış olmasına rağmen Maliki fakihlerin felsefeye olan katı tavırları nedeniyle XI. yüzyıla kadar Endülüs'te felsefenin gelişmesine imkân vermemiştir. Özellikle XI. yüzyıldan sonra Endülüs'te felsefenin yükselişi dikkat çekmekte ve İbn Bâcce, İbn Rüşd ve İbn Tufeyl gibi büyük filozoflar sadece dönemlerinin Endülüs'ünü ve Avrupa'sını değil günümüz İslam dünyasını ve Batı dünyasını da etkilemişlerdir. Eserleri Latince'ye çevrilen bu isimlerin Batı'da uzun yıllar konuşulduğu bilinmektedir.²⁵⁸

Batı'nın (özelde İspanya'nın) Endülüs medeniyetinden etkilendiği konulardan biri de dil ve edebiyattır. Arapça Endülüs'te sadece Müslümanların değil Yahudi ve Hristiyanların da hem günlük konuşmada kullandıkları bir dil hem de edebiyat ve bilim dili olmuştur. XII. yüzyıla kadar Yahudi edipler eserlerini Arapça olarak kaleme almışlardır. Aynı şekilde musta'ribler arasında XIV. yüzyıla kadar konuşma ve yazı dili olarak Arapça kullanılmıştır. İbn Tufeyl'in *Hayy b. Yakzân* adlı eseri ve İbn Hazm'ın *Güvercin Gerdanlığı* adlı eseri Batı edebiyatı üzerinde etkili olan eserlerdir.²⁵⁹

Ayrıca Arapça'nın İspanyolca üzerindeki etkisini de zikretmek gerekir. Bunlara örnek olarak farklı alanlarda bazı kelimeler zikredilebilir:

İspanyolca	Arapça	Türkçe
Alfêrez	el-Fâris	Teğmen
Atalaya	et-Talia	Öncü
Acaide	el-Kâid	Komutan
Albanil	el-Bennâu	Usta

²⁵⁷ Mahmut Kaya, "İbnü'l-Baytâr" mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, ss. 526-527.

²⁵⁸ S. Hayri Bolay, *Endülüs'te Gelişen Düşünce Hayatı ve Batıya Tesirleri*, Ankara 1996, s. 49.

²⁵⁹ Adıgüzel, a.g.e., s. 519.

Alarife	el-Arif	Ustabaşı
Tapia	et-Tâbiye	Kerpiç
Alfombra	el-Humrâ	Halı
Almohada	el-Muhadde	Yastık
Noria	en-Nâ'ûra	Bostan
Alberca	el-Birke	Havuz
Algubas	el-Cubbe	Cübbe
Jazmin	el-Yâsemin	Yasemin
Aceituna	ez-Zeytûn	Zeytin
Azucar	es-Sukker	Şeker
Jarabe	eş-Şarab	İçecek

Örnek verilen az sayıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi Arapça'nın ciddi bir tesiri söz konusudur. Bu tesir özellikle kişi ve yer adlarında daha bariz görülmektedir.²⁶⁰ Bununla birlikte Charles E. Chapman'ın *A Hisyory Of Spain* adlı eserinde İspanya Krallığı'nın XV ve XVI. yüzyıllarda farklı coğrafyalarda kurduğu koloniler vasıtasıyla Arapça'nın etkisinin çok daha fazla alana ulaştığını belirtmektedir.²⁶¹

Tüm bu alanların dışında Endülüs medeniyetinin sadece Batı dünyası üzerinde etkisi değil İslam dünyası üzerinde de birçok etkisi bulunmaktadır. Hali hazırda İbn Hazm, İbn Bâcce, İbn Tufeyl, İbn Rüşd, İbnu'l-Arabî, müfessir el-Kurtubî, eş-Şâtıbî ve İbn Haldûn gibi isimler İslam tarihinde iz bırakmış isimlerdir.

²⁶⁰ Özdemir, a.g.e., s. 389.

²⁶¹ Chapman, a.g.e., s. 38.

SONUÇ

İspanya'nın fethi, Asya ve Afrika'da fetihler gerçekleştiren Müslümanlar için Avrupa'ya açılan bir kapı niteliğindedir. 711 yılında başlayan fetih hareketlerinin çok kısa bir süre içerisinde neredeyse İber Yarımadası'nın tamamına yayılması ve hatta Frank topraklarına uzanmasıyla yaklaşık sekiz asır sürecektir olan bir medeniyetin inşası süreci başlamıştır. 756 yılında I. Abdurrahman'ın Endülüs'e intikali ve Endülüs Emevi Devleti'ni ilanı ile birlikte devlet düzenine kavuşan Müslümanlar, medeniyet basamaklarını daha hızlı çıkmaya başlamışlardır. Endülüs'ün fethi bazı Batılı tarihçilerin iddia ettikleri gibi zevk ve maddi çıkarlar üzerine gerçekleştirilen bir istila ve yağmacılık değil; dini, siyasi, stratejik ve ekonomik amaçlar doğrultusunda gerçekleşmiş bir fetihtir. Ayrıca Müslümanlar talan ve yağmacılıktan uzak durmuş, tam aksine fethettikleri yerleri inşa ve ihya etme yoluna girmişlerdir. Bunun en güzel örnekleri Hristiyan İspanyolların tüm yıkımlarına rağmen ayakta kalmayı başaramamış mimari eserlerdir. Yöneticilerin şehirleri imara önem vermeleri, bilim insanlarını desteklemeleri ve sanata değer vermeleriyle Endülüs'te İslam medeniyeti tüm ülkeyi kapsayıcı bir duruma ulaşmıştır.

İslam medeniyetinin kuşatıcılığı sayesinde farklı dil, din ve ırktan insanların üst bir kimlik olarak Endülüslülüğü benimsedikleri farklı din ve ırktan birçok insanın devlet yönetiminin üst kademelerinde almış oldukları görevlerden ve bilimsel çalışmalarının desteklenmesinden de anlaşılmaktadır. Bu kabullenişlik Endülüs'te birçok alanda gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Bilim, sanat ve kültüre olumlu yansımaları olmuştur. Bu durum, içinde yaşanan çağın problemlerini İslam medeniyetinin kapsayıcı unsurlarıyla çözülebileceğini göstermektedir.

Tevhidi bir altyapıya sahip olan İslam medeniyeti hem dinamikleri hem de müesseseleri ile medeniyet algısını; insan, toprak (madde) ve zaman üzerine kurmuştur. İnsan üreten ve dönüştüren özne iken, ana kaynağı topraktır. Ürünü ortaya koymak için ise zamana yani gerekli süreye ihtiyaç duyulmaktadır. Endülüs'te İslam medeniyetinin oluşumu da bu saç ayaklarının üzerine kurulmuştur. Özellikle Endülüs Emevileri ile başlayan bu süreç Gırnata'nın düşmesine kadar kesintilere uğramasına rağmen devam etmiştir.

Dini ilimlerden kıraat-tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvufta ileri seviyelere ulaşan Endülüslüler, müspet ilimlerden felsefe-mantık, tarih-coğrafya, tıp-eczacılık ve astronomi-matematikte de döneminin en iyilerini yetiştirmeye muvafak olmuşlardır. Endülüs'teki bu gelişmeler varoldukları dönemin yanında sonraki dönemlerde de Batı medeniyetinde ciddi etkiler meydana getirmiştir. Özellikle XV ve XVI. yüzyıl Avrupasına yansımaları önemlidir. Endülüslü bilim insanlarının eserlerinin tercüme edilmesi ve birçok Avrupa üniversitesinde uzun yıllar okutulması günümüz Avrupasının alt yapısının oluşmasında önemli bir faktördür.

Ayrıca bu dönemde Endülüs'te gerçekleşen dil ve edebiyata yönelik çalışmalar içerisinde nesir, gramer, sözlük ve şiir ön plana çıkmıştır. Arapça açık bir şekilde döneminin günlük konuşma dili olmakla birlikte bilim dili haline de gelmiştir. Özellikle İspanyolca üzerinde büyük etkileri olan Arapça'nın, günümüz İspanya'sı yanında coğrafi keşiflerle birlikte İspanyol kolonilerinde de etkisi görülmektedir. Bu sayede Arapça çok geniş bir coğrafyaya yayılma imkânı bulmuştur.

İlmi faaliyetler yanında sanatsal ve mimari çalışmalara da önem veren Endülüslüler, cami, saray ve bunların süslemelerinde iyi bir seviye yakalamış, İslam medeniyetinin estetik anlayışını yapıtlarına da yansıtmayı başarmışlardır. Bunların yanında Endülüs'te müziğe duyulan ilgi hat safhaya çıkmıştır. Özellikle Ziriyab'ın Endülüs'e gelişiyle birlikte canlanan bu alan hem o döneme hem de daha sonraki dönemlere ciddi kaynak oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

A. KAYNAKLAR

- el-ABBÂDÎ, *Müşâhedâtu Lisaneddin İbn'il-Hatib*, İskenderiye 1958.
- el-ABBÂDÎ, *el-İslam fî Ardi'l-Endelus, M. Alemlî'l-Fikr*, Kuveyt 1979.
- el-ENDELÜSÎ, Sâid, *Kitâbü't-Ta'rîf bi-tabakâtü'l-ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)*, çev. Ramazan Şeşen, TYEKB yay., İstanbul 2014.
- İBN HALDUN, *Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar*, çev. Vecdi Akyüz, Dergah yay., İstanbul 2017.
- İBN HALDUN, *el-İber*, Bulaq, C. IV, Kahire 1284.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah yay., İstanbul 2014.
- İBN HAYYÂN, *el-Muktebes*, nşr. M. A. Mekkî, C. V, Beyrut 1973.
- İBN İZÂRÎ, *el-Beyânu'l-mağrib*, nşr. G. S. Colin, C. II, Leiden 1951.
- İBNU'L-ESİR, *el-Kâmil fî't-târih*, çev. Ahmet Ağırakça-Beşir Eryarsoy, Ravza yay., C. 4, İstanbul 2019.
- İBNU'L KÛTİYYE, *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*, nşr. İ. el-Ebyarî, Kahire 1982.
- _____, İsa, *Tarihu't-ta'lim fî'l-Endelüs*, Kahire 1982.
- KINALİZÂDE Ali Çelebi, “*Ahlâk-ı Alâî*”, haz. Mustafa Koç, Klasik yay., İstanbul 2007.
- el-MAKKARÎ, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, nşr. İ. Abbas, Beyrut 1988.
- NİZAMÜ'L-MÜLK, *Siyâset-Nâme*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 2013.
- el-UZRÎ, *Nusûs'an tersi'u'l-ahbâr ve tenvî'u'l-âsâr*, nşr. A. El-Ehvânî, Madrid 1965.

B. ARAŞTIRMALAR

KİTAPLAR

- ADIGÜZEL, Cumhur Ersin, “*İslam Tarihi ve Medeniyeti*”, Siyer yay., C. 4, İstanbul 2018.

- ATÇEKEN, İsmail Hakkı, “İslam Tarihi ve Medeniyeti”, Siyer yay., C. 4, İstanbul 2018.
- BALTACI, Burhan, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, Siyer yay., C. 4, İstanbul 2018.
- BALTACI, Cahit, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İFAV yay., İstanbul 2017.
- BAYKARA, Tuncer, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Kitabevi, İzmir 1992.
- BİN LAHSEN, Bedran, *Malik Bin Nebi’de Medeniyet*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Mahya yay., İstanbul 2018.
- BOLAY, S. Hayri, *Endülüs’te Gelişen Düşünce Hayatı ve Batıya Tesirleri*, TDV yay., Ankara 1996.
- BURKE, Ulick Ralph, *History Of Spain*, London 1900.
- CHİLDE, Gordon, *Tarihte Neler Oldu?*, çev. Alaeddin Şenel, Odak yay., İstanbul 1974.
- CLOUGH, B. Sheppard, *The Rise and Fall Civilization*, Columbia Universty Press, NewYork.
- Chapman, Charles E., *A Hisyory Of Spain*, ,New York 1965.
- ÇAKAN, İsmail Lütfi, *Hadis Usûlü*, İFAV yay., İstanbul 2003.
- DAVUTOĞLU, Ahmet, *Medeniyetlerin Ben-İdraki*, Küre yay., İstanbul 2018.
- DEMİRCİ, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İFAV yay., İstanbul 2012.
- DOZY, Reinhart Pieter Anne, *Spanish Islam*, Chatto & Windus, London 1913.
- DUMAN, Ali, *İslam Hukuk Usûlü*, İNUZEM, Malatya 2010.
- DURANT, Will, *Medeniyetin Hikayesi*, Erguvan yay., İstanbul 2012.
- el-FÂRÛKÎ, İsmâil Râci, *İslam Kültür Atlası*, çev. M. Okan Kibaroglu, İnkılab yay., İstanbul 1999.
- GARAUDY, Roger, *Endülüs’te İslâm*, TEV yay., İstanbul 2016.
- GÖLCÜK, Şerafettin / TOPRAK, Süleyman, *Kelam*, Tekin Kitabevi, Konya 2012.
- HİZMETLİ, Mustafa, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, Siyer yay., C. 4, İstanbul 2018.
- HUGH, Kennedy, *Endülüs, Müslüman İspanya ve Poztekiz’in Siyasi Tarihi*, çev. Ayşenur Demir, Dergah yay., İstanbul 2019.

- HUNTINGTON, Samule P., *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, çev. Cem Soydemir, Okuyan Us yay., İstanbul 2019.
- İMAMUDDİN, S. M., *Muslim Spain*, Leiden 1981.
- KALIN, İbrahim, *Barbar, Modern, Medeni, İnsan* yay., İstanbul 2018.
- KAZICI, Ziya, *İslam Kültürü ve Medeniyeti*, Kayıhan yay., İstanbul 2019.
- KAZICI, Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İFAV yay., İstanbul 2016.
- KROEBER, Alfred L., *Antropology*, Brace&World, Harcourt 1963.
- NEBİ, Malik Bin, *Kur'an Fenomeni*, Külliyyat yay., İstanbul 2008.
- NEBİ, Malik Bin, *Şurûtu'n-Nahda*, Darü'l-Fıkr, Şam 1981.
- NEBİ, Malik Bin, *Teemmülat*, Darü'l-Fıkr, Şam 1986.
- NEBİ, Malik Bin, *Cezayir'de İslama Yeniden Doğuş*, Boğaziçi yay., İstanbul 1992.
- ÖZDEMİR, Mehmet, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, TDV yay., Ankara 2016.
- ÖZDEMİR, Mehmet, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*, TDV yay., Ankara 2016.
- SİDDİKİ, Abdul Hamid, *Tarihin Yorumu*, çev. Beşir Eryarsoy, Düşünce yay., İstanbul 1978.
- SIMPSON, J.A., *The Oxford English Dictionary*, Clarendon Press, Oxford 1989.
- SPENGLER, Oswald, *Batının Çöküşü*, çev. Nuray Sengebli, Dergah yay., İstanbul 1978.
- ŞEYBAN, Lütfi, *Endülüs*, Albaraka yay., İstanbul 2016.
- TOPRAK, M. Faruk, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, Siyer yay., C. 4, İstanbul 2018.
- TOYNBEE, J. Arnold, *A Study of History*, Oxford University Press, London 1956.
- TYLOR, Edward B., *Primitive Culture*, Forgotten Books, London 2017.
- ULUDAĞ, Süleyman, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, TDV yay., C. 1, Ankara 2004.
- WATT, W. Montgomery / CACHIA, Pierre, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Esin Adıgüzel / QiyasŞükürov, Küre yay., İstanbul 2015.
- ZİYA PAŞA, *Endülüs Tarihi*, Selis yay., İstanbul 2016.

MAKALELER

- ALPER, Ömer Mahir, “Mecrîî” mad., *DİA*, C. 28, Ankara 2003.
- APAYDIN, H. Yunus, “İbn Hazm” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999.
- ARSLAN, Fazlı, “Ziryâb” mad., *DİA*, C. 44, İstanbul 2013.
- AYDÜZ, Salim, “10 Âlim 10 Keşif”, *Derin Tarih Dergisi*, 4. Özel Sayısı, İstanbul 2015.
- BEKSAÇ, Engin, “Endülüs Sanat” mad., *DİA*, C. 11, İstanbul 1995.
- BEKSAÇ, Engin, “Elhamra Sarayı” mad., *DİA*, C. 11, İstanbul 1995.
- BEKSAÇ, Engin, “Kurtuba Ulucamii” mad., *DİA*, C. 26, Ankara 2002.
- BOZKURT, Nebi, “İpek Yolu” mad., *DİA*, C. 22, İstanbul 1995.
- BUDAK, M. Ali, “Batı Kaynaklarına Göre Endülüs Medeniyeti’nin Eğitim ve Bazı Bilim Alanlarında Avrupa’ya Katkıları”, *SDÜSBE Dergisi*, S23, Isparta 2016
- ÇAĞIRICI, Mustafa, “İbn Meserre” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999.
- ÇAKMAK, Hasan Basri, *Göz Kapağı Hastalıklarının Ortaçağ İslam Dönemi Eser ve Tercümelerindeki Yeri*, yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üni. Sağlık Bil. Enst, Ankara 2011.
- DELGADO, Jorge Lırola , “Musta’rib” mad., *DİA*, C. 32, İstanbul 2006.
- DİZER, Muammer, “İbnü’z-Zerkâle” mad., *DİA*, C. 21, İstanbul 2000.
- ER, Rahmi, “İbn Zeydûn” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999.
- ERDEM, Sargon, “Alkazar” mad., *DİA*, C. 2, İstanbul 1989.
- FAZLIOĞLU, İhsan, “Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî” mad., *DİA*, C. 16, İstanbul 1997.
- GÖRGÜN, Tahsin, “Medeniyet” mad., *DİA*, C. 28, Ankara 2003.
- GÜNEL, Fuat, “İbnü’l-Kûtiyye” mad., *DİA*, C. 21, İstanbul 2000.
- HELVACIOĞLU, Rukiye, *Endülüs’te Asabiyet*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), NEÜSBE, Konya 2019.
- HOURLANİ, George F., “Endülüs’te Akli Bilimlerin İlk Gelişimi”, çev. Mehmet Özdemir, *Dini Araştırmalar*, C. 2, S 6. Ankara 2000.
- IRVING, Thomas B., “Kurtuba” mad., *DİA*, C. 26, Ankara 2002.

- KAFES, Mahmut, “Ebû Hayyân el-Endelüsî” mad., *DİA*, C. 10, İstanbul 1990.
- KARA, Mustafa, “İbn Abbâd er-Rundî” mad., *DİA*, C. 19, İstanbul 1999.
- KARAMAN, Hayrettin, “Fıkıh” mad., *DİA*, C. 13, İstanbul 1996.
- KARLIAĞA, H. Bekir, “İbn Rüşd” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999.
- KAYA, Mahmut, “Bitrûcî” mad., *DİA*, C. 6, İstanbul 1992.
- KAYA, Mahmut, “İbn Vâfid” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999.
- KAYA, Mahmut, “İbnü’l-Baytâr” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999.
- KAYA, Mahmut, “Sâid el-Endelüsî” mad., *DİA*, C. 35, İstanbul 2008.
- KILIÇ, Hulusi, “İbn Madâ” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999.
- KILIÇ, M. Erol, “Muhyiddin İbnü’l-Arabî” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999.
- KIRBIYIK, Kasım, “Abbas b. Firnâs” mad., *DİA*, C. 1, İstanbul 1988.
- KUTLUER, İlhan, “İbn Tufeyl” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999.
- KÜÇÜKSİPAHİOĞLU, Birsell, “Medînetüzzehrâ” mad., *DİA*, C. 28, Ankara 2003.
- ÖZ, Şaban, “Endülüs’te Tarih ve Kehhâle’ye Göre Endülüslü Tarihçiler”, *İSTEM*, Yıl 7, S. 14, Konya 2009.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “İbnü’l-Esîr” mad., *DİA*, C.21, İstanbul 2000.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “Endülüs” mad., *DİA*, C. 11, İstanbul 1995.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “İbn Hayyân” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 2000.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “Müdeccenler” mad., *DİA*, C. 31, İstanbul 2006.
- ŞEYBAN, Lütfi, “Fetihten Reconquisya’ya Endülüs’ün Serencamı”, *Derin Tarih Dergisi*, 4.Özel Sayısı, İstanbul 2015.
- TOMAR, Cengiz, “Lisânüddin İbnü’l-Hatîb” mad., *DİA*, C. 21, İstanbul 2000.
- TOPRAK, M. Faruk, “İbn Kuzmân” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999.
- TOPRAK, M. Faruk, “Endülüs Şiirinde İstiğase”, *DTCF Dergisi*, Sayı 37/1-2, Ankara 1995.
- TURAN, Abdülbaki, “İbn Mâlik et-Tâî” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999.
- TÜCCAR, Zülfikar, “İbn Sîde” mad., *DİA*, C. 20, İstanbul 1999.
- ULUDAĞ, Süleyman, “İbn Haldun” mad., *DİA*, C. 19, İstanbul 1999.

EKLER

EK 1: İber Yarımadasında Endülüs Emevi Devleti ile Hristiyanların hâkimiyetindeki toprakları gösteren harita.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/endulus>

EK 2: Medînetüzzehrâ harabelerinden bir görünüm. (Cordoba)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/medinetuzzehra>

EK 3: Medînetüzzehrâ'da bir mermer pano. (Cordoba)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/medinetuzzehra>

EK 4: Kurtuba Camii giriş süslemeleri. (Cordoba)
<http://www.muammeruluturk.com/tum-fotograflar/page/43/>

EK 5: Kurtuba Camii içten bir görünüm. (Cordoba)
<http://www.muammeruluturk.com/tum-fotograflar/page/43/>

EK 6: İşbiliye Uluamii minaresi. (Giralda)

<http://www.muammeruluturk.com/tum-fotograflar/page/19/>

EK 7: Elhamra Sarayı dış görünüm. (Granada)

<http://www.muammeruluturk.com/tum-fotograflar/page/48/>

EK 8: Elhamra Sarayı dış görünüm. (Granada)

<http://www.muammeruluturk.com/tum-fotograflar/page/36/>

EK 9: Elhamra Sarayı havuzlu avludan bir görünüm. (Granada)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/elhamra-sarayi>

EK 10: Elhamra Sarayı aslanlı avludan bir görünüm. (Granada)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/elhamra-sarayi>

EK 11: Alkazar Sarayı revaklarından bir görünüm. (Sevilla)

<http://www.muammeruluturk.com/tum-fotograflar/page/19/>

EK 12: Alkazar Sarayı avludan bir görünüm. (Sevilla)

<http://www.muammeruluturk.com/tum-fotograflar/page/18/>

EK 13: Alkazar içten bir görünüm. (Sevilla)

<http://www.muammeruluturk.com/tum-fotograflar/page/19/>

ÖZGEÇMİŞ

1986 yılında Konya’da doğdu. İlk ve ortaokulu Ertuğrul Gazi İlköğretim okulunda okudu. 2004 yılında Mahmut Sami Ramazanoğlu A.İ.H.L.’den mezun oldu. 2014 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Fakültesi DKAB öğretmenliğinden mezun oldu. 2015 yılında Şanlıurfa ili Halfeti İlçesi’nin Özmüş Köyü’nde bulunan Özmüş Ortaokulu’na atandı. 2017 yılında Konya ilinde Selçuklu İHO’ya tayin oldu. Bir sonraki dönem Konya Mustafa Büyükkaplan A.İ.H.L.’ye proje danışmanı olarak görevlendirildi. 2019 yılında Konya Selçuklu Fen Lisesi’ne görevlendirildi. Evli ve iki çocuk babasıdır.

